

QƏTLİAM

A Z E R

ÖN SÖZ

Tarixi qətlərlə bağlı və əhatəli bir kitabın yaranması üçün bu kitabın tərtibatçıları və nəşriyyatçıları arasında bir sıra müzakirələr aparılmışdır. Bu müzakirələrdə kitabın məzmunu, forması, dizaynı və nəşriyyatçıları arasında bir sıra müzakirələr aparılmışdır.

QƏTLİAM

QANLA YAZILMIŞ TARİXİMİZ

II hissə

BAKI 2013

Müəllif və tərtibatçı:
Könül Asifqızı

Redaktor:
Aytən Əzizəqızı

“Qətliam”

Qətliam (Qanlı yazılmış tariximiz)

ÖN SÖZ

“Tarixi yaddaşsızlıq və unutqanlıq xalqımıza baha başa gələ bilər. Azərbaycanlılara qarşı zaman-zaman törədilən bu ağır cinayətləri unutmamaq, böyüyən nəsli bədxah qüvvələrin məkrli niyyətlərinə qarşı ayıq-sayıqlıq ruhunda tərbiyə etmək mühüm vəzifədir”.

Heydər Əliyev

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra xalqımızın tarixi keçmişinin öyrənilməsi üçün şərait yaranmış, uzun illər gizli saxlanılan, üzərinə qadağa qoyulmuş həqiqətlər açılmış, təhrif edilmiş hadisələr özünün əsl qiymətini almışdır. Həqiqətlərin aşkarlanması, dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırılması qəddar, amansız ermənilərin iç üzünü açmış, zamanla xalqımızın başına gətirilən ağılasığmaz işgəncələrə səbəb olan bədxah niyyətləri ifşa olunmuşdur.

Tarixdən məlumdur ki, 1813-cü və 1828-ci illərdə imzalanan Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri Azərbaycan xalqının parçalanmasının, tarixi torpaqlarımızın bölünməsinin əsasını qoydu. Azərbaycan xalqının bu milli faciəsinin davamı kimi onun torpaqlarının zəbti başlandı. Qısa bir müddətdə bu siyasət gerçəkləşdirilərək ermənilərin kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi həyata keçirildi. Beləliklə, soyqırım Azərbaycan torpaqlarının işğalının ayrılmaz bir hissəsinə çevrildi.

1918-ci ildə Azərbaycanın hər iki - şimal və cənub hissəsində baş verən soyqırım vahid məqsədlə təşkil edilmiş bir prosesin tərkib hissəsi olmuşdur. Ermənilər “dənizdən dənizə” dövlət qurmaq məqsədilə yüz ildən artıq bir dövrdə əllərinə fürsət düşdükcə Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırım siyasəti həyata keçirmişlər. Daha əvvəllər şimali Azərbaycan və Türkiyə ilə məhdudlaşan bu proses I dünya müharibəsindən sonra Cənubi Azərbaycanda da genişləndi. Lakin ermənilər Azərbaycanın və Şərqi Anadolunun heç bir yerində çoxluq təşkil etmirdi. Onlar yalnız kiçik dini və etnik azlıq olaraq dağınıq şəkildə Azərbaycanın bəzi bölgələrinə köçüb yaşayırdılar. Ona görə də

Erməni dövləti qurmaq üçün yerli türk əhalini qırıb, onların ərazisi hesabına böyük Ermənistan yaratmaq lazım idi. Azərbaycan türklərinin ermənilər tərəfindən soyqırımı məruz qalmasının əsas səbəblərindən biri də məhz bu idi.

"Böyük Ermənistan" yaratmaq xülyasından ruhlanan erməni qəsbkarları 1905-1907-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı açıq şəkildə genişmiqyaslı qanlı aksiyalar həyata keçirdilər. Ermənilərin Bakıdan başlanan vəhşilikləri Azərbaycanı və indiki Ermənistan ərazisindəki Azərbaycan kəndlərini əhatə etdi. Yüzlərlə yaşayış məntəqəsi dağıdılıb yerlə-yeksan edildi, minlərlə azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Bu hadisələrin təşkilatçıları, məsələnin mahiyyətinin açılmasına, ona düzgün hüquqi-siyasi qiymət verilməsinə maneçilik törədərək azərbaycanlıların mənfi obrazını yaratmış, özlərinin torpaq iddialarını pərdələmişdi.

XX əsrin əvvəllərində ermənilər təkcə bu gün Ermənistan adlanan ərazi deyil, Bakı quberniyasının Bakı, Şamaxı, Quba şəhəri, Göyçay qəzalarında, Qarabağda, Zəngəzurda, Naxçıvanda da vaxtaşırı xalqımıza qarşı qırğınlar, talanlar, yanğınlar, terror və digər zorakılıq aktları həyata keçirmişlər. Erməni faşistləri bu ərazilərdə on minlərlə dinc azərbaycanlı əhalini - qadını, uşağı, qocanı yalnız milli mənsubiyyətlərinə görə vəhşicəsinə qətlə yetirmiş, yaşayış yerlərini talan edərək viran qoymuş, xalqımızın milli mədəniyyət abidələrini, məscidləri dağıtmış və yandırmışlar.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq ermənilər tarixi Azərbaycan torpaqlarında kütləvi şəkildə məskunlaşdırılmağa başlamış, azərbaycanlılar öz qədim torpaqlarından, ata-baba yurdlarından qovulmuş, onların deportasiyası prosesi məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmişdir.

Ötən əsrin əvvəllərindən başlayaraq ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri aramsız soyqırım və deportasiya siyasəti 1918-1920-ci illərdə xüsusən genişlənmiş və Azərbaycan xalqını yer üzündən tam silmək kimi iyrənc niyyətlərini üzə çıxarmışdır.

Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində olduğu kimi, Bakıda da həmin illərdə azərbaycanlıların soyqırımı həyata keçirilmiş və şəhər erməni silahlı dəstələri tərəfindən dağıdılmışdır. 1918-ci ilin mart ayının son üç günündə təkcə Bakıda otuz mindən çox əhalini erməni vəhşiləri xüsusi

amansızlıqla qətlə yetirmişlər.

1918-ci ilin mart soyqırımı zamanı Bakı şəhərində 11 min nəfərədək türk-müsəlman öldürülmüşdür. Onların çoxunun meyidləri tapılmamışdır. Çünki şahidlərin dediklərinə görə, ermənilər meyidləri od-alova bürünmüş evlərə, dənizə və quyulara atırdılar ki, cinayətin izini itirsinlər.

Bakının şəhər camaatından 400 milyon manatlıq daş-qaş və əmlak müsadirə olunmuşdur. Xalqın bir çox ziyarətgahları və tarixi abidələri dağıdılıb yerlə-yeksan edilmişdir. Uzaqvuran topla Təzəpir məscidi zədələnmişdir. Daşnaklar Bakıda dünya memarlığının incilərindən sayılan "İsmailiyyə" binasına od vurub yandırmışdır. Bakıda baş vermiş faciəli hadisələr şəhərə olduqca böyük ziyan vurmuşdur.

Qədim Azərbaycan şəhəri Şamaxı da dəhşətli talan və vəhşiliklərə məruz qalmışdır. Şamaxı şəhəri və Şamaxı qəzası üzrə ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər haqqında 7 cild, 925 vərəqdən ibarət materiallar toplanmışdır. Şamaxının müsəlmanlar yaşayan hissəsinin hamısına od vurulmuş, 13 məhəllə məscidi və məşhur müqəddəs ocaq Cümə məscidi yandırılmışdır. Erməni quldurları minlərlə dinc adamı qətlə yetirmişdir. Şamaxı qəzasının 53 kəndində ermənilər 8077 azərbaycanlıyı qətlə yetirmişdilər. Onlardan 4190 nəfəri kişi, 2560 nəfəri qadın və 1277 nəfəri uşaq olmuşdur. Bu kəndlərə dəyən ümumi maddi zərər o dövrün qiymətləri ilə 339,8 milyon manat təşkil etmişdir.

Ermənilər həmçinin bolşeviklərin köməyi ilə Quba qəzasında üç dəfə qırğın törətmişlər.

Ermənilərin vəhşilikləri nəticəsində 1918-ci ilin ilk 5 ayı ərzində üst-üstə 16 mindən çox insan məhv edilmişdir. Ayrı-ayrı mənbələrə və şahidlərin dediklərinə əsasən, qırğın zamanı 12 minədək ləzgi, 4 mindən çox azəri türkü öldürülmüşdür. 1918-ci ilin qırğınları zamanı daşnak-bolşevik birləşmələri Quba qəzasında 162 kəndi dağıtmışdılar ki, bunlardan 35-i hazırda mövcud deyildir.

Daşnak-bolşevik birləşmələri nəinki Quba qəzasında, hətta Cənubi Dağıstanda, Bakıdan Dərbəndə kimi böyük bir ərazidə müsəlmanların soyqırımını həyata keçirmək niyyətində idilər.

Azərbaycanın tarixindən məlumdur ki, 1918-ci ilin yazından başlayaraq, Ermənistanda (Qərbi Azərbaycan) yaşayan azərbaycanlılar da erməni bolşevik dəstələri tərəfindən soyqırımı məruz qalmışlar.

Erməni cəlladları “Böyük Ermənistan” yaratmaq üçün ilk növbədə Qərbi Azərbaycandakı müsəlman əhalisini buradan çıxarmağa və bu məkrli planın reallaşmasına çalışırdılar. Təkcə aprelin sonunda bu ərazidə dağıdılmış müsəlman kəndlərinin sayı 199-a çatırdı.

Erməni faşistlərinin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımı aktı bəşəriyyət üçün tarixi ibrət dərəcəsidir. Xalqımıza qarşı 1918-ci ildə törədilən mart soyqırımı kimi faciəli bir tariximizin sovet tarixşünaslığında saxtalaşdırılması və ört-basdır edilməsini təkcə tarixi bir anın unudulması kimi qəbul etmək olmaz. Mart hadisələrinin saxtalaşdırılması xalqımıza qarşı tarixən düşmən münasibəti bəsləyən erməni xislətinin gizlədilməsi oldu. Bu isə özlüyündə XX əsr tariximizdə yeni-yeni canlı səhifələrin açılmasına gətirib çıxarmışdır.

Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş bütün soyqırım faciələrini qeyd etmək məqsədilə ulu öndərimiz Heydər Əliyevin 26 mart 1998-ci il “31 mart Azərbaycanlıların Soyqırımı haqqında” fərmanı ilə 31 mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü elan edilmişdir.

Fərmanda deyilir: “Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş bütün soyqırım faciələrini qeyd etmək məqsədilə qərara alıram:

1. 31 mart Azərbaycanlıların Soyqırımı günü elan edilsin.
2. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə tövsiyə olunsun ki, azərbaycanlıların soyqırımı ilə bağlı hadisələrə həsr olunmuş xüsusi sessiyanın keçirilməsi məsələsinə baxılsın”.

1998-ci ildən bəri respublikamızda 31 mart hər il Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü kimi dövlət səviyyəsində qeyd edilir. Bu soyqırım Azərbaycan xalqı və dövlətçiliyinin tarixində baş vermiş faciəli hadisələrə milli yaddaşın təzahürüdür. Azərbaycanlıların kütləvi surətdə soyqırımı, repressiyalara məruz qalması, doğma yurdlarından sürgün edilməsi və didərgin salınması XX əsr tarixinin ən faciəli və dəhşətli səhifələrindəndir. Bu hadisələri azərbaycanlı olaraq unutmamağa haqqımız yoxdur!

Ötən əsrdə dörd dəfə - 1905-1906, 1918-1920, 1948-1953 və 1988-1989-cu illərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırım və deportasiya siyasəti bu gün özünü Dağlıq Qarabağla bağlı məlum hadisələrdə büruzə verir, həm də onu göstərir ki, ermənilərin xalqımıza olan tarixi münasibəti dəyişməyib. Ancaq Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə möhkəmlənən mövqeyi və real beynəlxalq vəziyyət ötən əsrdən

tamamilə fərqli olduğuna görə şübhəsizdir ki, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin ədalətli həlli, erməni işğalçılarının torpaqlarımızdan çıxarılması, daşnak ideyalarının davamçılarının yerində oturdulması mümkün olacaq, işgəncələrə məruz qalan günahsız xalqımızın axıdılan qanı yerdə qalmayacaqdır.

Azərbaycan torpaqlarında “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq kimi məqsədlərinə çata bilməyən mənfur düşmənlərimiz öz törətdikləri vəhşilik və qeyri-insani hərəkətləri bu gün də Azərbaycan və azərbaycanlıların adına çıxarmağa səy göstərərək, dünyaya yaymağa çalışırlar. Bütün dünya əsl soyqırımı haqqında həqiqətləri bilməli, bu gün baş verən hadisələrin kökü və mahiyyəti açılmalıdır.

Ölkə rəhbərliyinin təşəbbüsü ilə bu istiqamətdə lazımi bütün işlər həyata keçirilir. Belə ki, ərazilərimizin erməni silahlı birləşmələri tərəfindən işğalı, Dağlıq Qarabağ problemi, ağılasığmaz işgəncələrlə qətlə yetirilmiş, doğma yurdlarından didərgin düşmüş yüz minlərlə soydaşımızın üzləşdikləri çətinliklər daim Heydər Əliyev Fondunun diqqət mərkəzində olmuşdur. Fond Xocalı həqiqətlərinin dünyaya çatdırılması, qətlə obyektiv qiymət verilməsi istiqamətində atılan addımları uğurla davam etdirir. Təşkil olunan tədbirlərdə Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə “Xocalı soyqırımı” filmi, ermənilərin Xocalıda törətdikləri vəhşilikləri əks etdirən fotosəkillər və müxtəlif illərdə xarici ölkələrin nüfuzlu nəşrlərində faciə haqqında dərc edilmiş materiallar, habelə fondun ümumtəhsil məktəbləri və uşaq evlərində keçirdiyi “Xocalı uşaqların gözü ilə” mövzusunda rəsm müsabiqəsindən ibarət ekspozisiyalar nümayiş etdirilir. Faciənin bütün detallarını əks etdirən faktların beynəlxalq aləmə çatdırılması istiqamətində görülən işlərdə təşkilatın fəaliyyəti özünəməxsus yer tutur.

Azərbaycan həqiqətlərinin ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılmasında, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin əsl səbəbkarları haqqında dünya birliyində aydın təsəvvürün formalaşdırılmasında Heydər Əliyev Fondunun Rusiya Federasiyasındakı nümayəndəliyinin rəhbəri Leyla xanım Əliyevanın xüsusi xidmətləri vardır. İslam Konfransı Təşkilatının Dialoq və Əməkdaşlıq uğrunda İslam Konfransı Gənclər Forumunun mədəniyyətlərarası dialoq üzrə baş əlaqələndiricisi Leyla xanım Əliyeva Xocalı soyqırımı haqqında faktların dünyaya çatdırılması istiqamətində sistemli və ardıcıl fəaliyyət göstərərək erməni silahlı birləşmələrinin

ölkəmizin ərazisində həyata keçirdikləri soyqırımı siyasətinə dair faktları beynəlxalq birliyə təqdim edir.

Leyla xanım Əliyeva bildirmişdir ki, “Heydər Əliyev Fondu bu problemə çox böyük diqqət yetirir, hər il bu mövzuda kitablar çap edilir, filmlər çəkilir, fotosərgilər və digər aksiyalar təşkil edilir. Bu gün Fondumuz dünyanın 50 ölkəsində Xocalı faciəsinin ildönümünə həsr edilmiş tədbirlər keçirir. Bu tədbirlərə alimlər, tarixçilər, kulturoloqlar, gənclər və kütləvi informasiya vasitələri cəlb olunur. İslam Konfransı Təşkilatının Mədəni Dialoq üzrə Gənclər Forumunun baş əlaqələndiricisi kimi mən 2008-ci il mayın 8-də “Xocalıya ədalət” aksiyası keçirilməsi təşəbbüsünü irəli sürmüşəm. Bu aksiyanın məqsədi faciə haqqında məlumatı beynəlxalq birliyə çatdırmaqdır. Bu gün dünyanın bir sıra ölkələrində “Xocalıya ədalət” veb-saytının təqdimat mərasimləri keçirilir. Bu saytda faciə haqqında mötəbər məlumatlar tapmaq mümkündür”.

Heydər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti Leyla xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə fəaliyyət göstərən “Xocalıya ədalət” beynəlxalq kampaniyası çərçivəsində dünya ölkələrində mitinqlər, yürüşlər və tədbirlər təşkil olunmuşdur. Kampaniyanın əsas məqsədi Xocalı qətliamının insanlığa qarşı törədilmiş ən böyük cinayət kimi beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən tanınmasıdır.

Aparılan təbliğat işlərinin nəticəsidir ki, indi bir çox ölkələrdə Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü qeyd olunur. 31 martın Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü kimi qeyd edilməsi haqqında fərmanı imzalayan ümummilli lider Heydər Əliyev əsl tarixi də ilk dəfə ortaya qoydu, xalqı tarixinə sahib çıxmağa çağırdı. Ölkə prezidenti cənab İlham Əliyevin hər zaman çıxışlarında dediyi kimi, hər şeyə rəğmən Azərbaycanda ikinci bir erməni dövləti yaranmasına imkan verilməyəcək.

“1919 və 1920-ci ilin mart ayının 31-i iki dəfə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən ümummilli matəm günü kimi qeyd edilmişdi. Əslində bu, azərbaycanlılara qarşı yürüdülmən soyqırımı və bir əsrdən artıq davam edən torpaqlarımızın işğalı proseslərinə tarixdə ilk dəfə siyasi qiymət vermək cəhdi idi. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu bu işin başa çatmasına imkan vermədi”.

Heydər Əliyev

UNUDULMUŞ FACİƏ

*Məmmədamin Rəsulzadə
31 mart 1919-cu il*

Martın 31-i Azərbaycan tarixi siyasətində unudulmaz üç günü xatırladır. Günlər var ki, sevincək böyüklüyü ilə, günlər də var ki, fəlakət və qüvvəsinin əzəməti ilə unudulmaz. 31 mart ikinci günlərdən idi.

Bu gün tarixin qeyd edə bildiyi "aşura", "bartelemi" (Varfalameyefski noç) kibi xainanə bir surətdə hazırlanmış siyasi faciələrdən birisi idi.

Bizə deyə bilərlər ki, hərbi-ümumi səfahəti arasında mart hadisəyi-əliməsini dəfələrlə

ötən əsəfli hadisələr vəqə olmuşdur, bunun üçün də dəxi mart günlərində Bakı sokaklarında icra olunan məzalim və qətalibi Ərəbistanın qızgın çöllərində və yaxud Firəngistanın inqilabla qaynar səhralarında hadisə olan uzaq misallar ilə müqayisə etməyə hacət!

Əvət! Doğrudur, doğrudur ki, Belçikada, Serbiyada, Türkiyədə, Macarıstanda, nəhayət, Qars, Mərəş, Van və sair yerlərdə, hətta hərbi-ümumidən rəsmən xaricdə qalan İranda Urmu, Səlmas və Xoyda şəklən Bakı hadisələrinə bənzər, bəlkə də bundan daha fəci hadisələr vəqə olmuşdur.

Bunlar doğrudur!

Biz Bakıdakı mart hadisələrini yada salarkən, şübhəsiz ki, o günlərdə icra olunan vəhşətə, zülmə, yıxılan xanımanlara, parçalanıb da divarlara mıxılan yavruqlara, hətk olunan, irz və namuslara dəxi ət-fi-nəzər ediyər, insanın bu anda dönüb canavardan betər bir hala

düşmək ləyaqətində dəxi olduğunu böyük bir hissi-infeal və şerməndəliklə görüyoruz.

Fəqət mart günlərimizdə əsl mardtə söylədiklərimizdən və söyləmədiklərimizdən daha böyük və daha şəni, daha mərdu, daha iyrenc bir hadisə vəqə olmuşdur.

İctimai bir inqilab nam və pərdəsi ilə ortaya çıxıb milli bir ədavət icra edilmişdir.

Burjuaziya elani-hərb edilib nəticədə sosialist, bolşevik və müsəvat-heç birisinə fərq qoyulmadan kəsilmək və atılmaq kafi gəlmişdi.

Bu nöqtəyi-nəzərdən şumlayanların Bakıda çıxartdıqları hadisələr Petroqrada və Moskvadakı hərəkətlərinə qətiyyə bənzəməzdi. Orda sinfi bir hərə, burda isə sinfi hər namı altında milli bir qətal, bir qətalim icra olunuyordu.

Daşnaklar intiqam alıyordu. Bu intiqam hər növ qonşuluq inqilabdaşlıq, vətəndaşlıq hissini korladır, yan-yanə sülh və müsəlimət ilə yaşayan millətləri sənələrlə bir-birindən ayırıyordu.

Bolşeviklər sizə "muxtariyyət deyil, xərəbələr verəcəklər" deyirlər. Müttəfiqləri daşnaklar da indi izah ediyər ki, Bakuyu sahiblərinin əlindən çıxartmaları ilə onlar erməniliyi mühafizə ediyərmişlər.

Həqiqətdir ki, martın 18-dən 20-sinə qədər Bakı türk demokratiyasının qafasında partladılan toplar, müsəlmanlar həqqində görülən müzalim Azərbaycan fikrini daşıyanı, muxtariyyət və istiqlal əqidəsi ilə pərvərdə olan vücudları məhv etmək üçün idi.

Fikir öldürmək istənilirdi. Millət kəsilirdi. Fəqət kəndiləri inqilabçı ikən inqilabın böyük dəsturunu unudurlardı: məşəli əfkarənə sönmez xün ilə!

Mardtə tökülən qanlar türklərdəki milliyyət və hürriyyət fikrini, Azərbaycan atəşi-müqəddəsini söndürmədi, Bakı küçələrində tökülən nahaq qanlar, bir "pisuz" yaxılan İsmailiyyə isə bir ipilin işini görərək ürəklərdə məşəlini daha ziyadə tutuşdurdu. Azərbaycan fikri bir kərə müstəqil bir hökumət şəkli ilə təcəlli etdi.

Bakı bir qan və fitnə ocağı deyil, paytəxtimiz oldu!

Bu gün mart hadisələri kibi böyük bir riyazət nəticəsində kəndi həqqini istirdad etmiş olan paytəxtimizdə 31 mart şühədasının ruhi-məzluminə fatihələr okurkən bir şey xatırlamaq istərəm.

Mart hadisəsindəki müvəffəqiyyətsizliyin ən böyük səbəbi-bunu hər kəs təsdiq ediyər ki, cəmətimizin başsızlığı, o vaxta qədər bil-

Qətliam (Qanla yazılmış tariximiz)

diyi cəmaət xadimlərinə və siyasi firqə rəislərinə deyil, qeyri-məsul adamlara əqlindən ziyadə hissiyyatına tabe şəxslərə uyduğu olmuşdur.

Lillahülhəmd, bu gün o vəziyyətdə deyiliz. Millətin müqəddəratından məsul hökumət və bu hökuməti doğmuş parlamana malikiz.

Hökumət və parlamamızın bütün nəqəsatilə bərabər, bir məziyyəti var ki, böhranlı və məsuliyyətli dəqiqələrdə millətə başçılıq edər. Onu hər hissiyata qapılmış yol ötən "mücahidlərin" şərrindən saxlaya bilər.

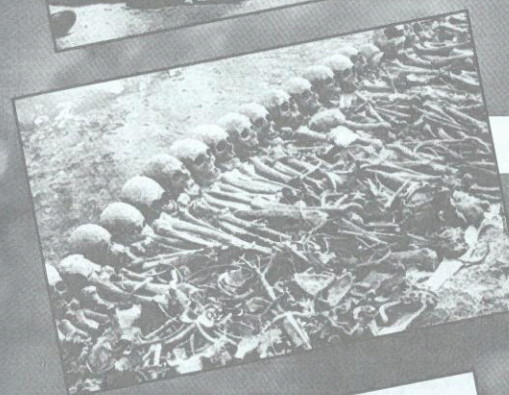
Bunun üçün lazımdır ki, biz bütün hərəkətimizdə etidaldan uzaqlaşmayıb sükun və intizamı pozmayalım.

Tətil heyəti bizi bu gün matəmə dəvət ediyor. Bu dəvətə icabət edərək bütün həyatı durduraraq mart şühədasının ruhi-məzlumi qarşısında diz çökəlim, deyəlim ki, siz məzlum öldünüz. Biz sizin bu məzlumiyyətinizi tələfi etdirmək üçün qanınızın bahasına aldığımız hürriyyət və istiqlali bərk saxlayacağıız.

İstiqlal, 1919, 31 mart.

31 MART

Azərbaycanlıların soyqırımını günüdür

1918-ci il martın 31-dən aprelin 2-dək ermənilərin qətlə yetirdiyi insanların sayı

Bakıda	- 12 min nəfər
Şamaxıda	- 7 min nəfər
Qubada	- 2 min nəfər
Şamaxı, Göyçay və Ərəş	- 8 min nəfər
Şərur və Naxçıvanda	- 3 min nəfər
Zəngəzurda	- 7700 nəfər

Ermənilərin yerlə-yeksan etdiyi kəndlər

Şamaxıda	- 58
Qubada	- 122
Qarabağın dağlıq hissəsində	- 150
Zəngəzurda	- 115
İrəvan quberniyasında	- 211
Qars əyalətində	- 92

Ulu öndər Heydər Əliyevin 1998-ci il 26 mart tarixli qərarı ilə hər il martın 31-i Azərbaycanlıların Soyqırımını Günü kimi qeyd edilir

BAKI QIRĞINLARI

Xalqımıza qarşı ermənilərin törətdiyi soyqırımı siyasətinin dərin tarixi kökləri vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, erməni millətçilərinin xalqımıza qarşı apardığı soyqırımı və təcavüz siyasəti iki yüz ildən artıq bir dövrü əhatə edir. Bu mənfur siyasətin məqsədi azərbaycanlıları qədim torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmaq, bu ərazilərdə erməni tarixçilərinin və ideoloqlarının uydurduğu “böyük Ermənistan” dövləti qurmaqdır.

Bu məqsədlə mərhələlərlə həyata keçirilən terror və soyqırımı siyasətin Azərbaycan xalqının qan yaddaşında dərin izlər buraxmışdır. 1918-ci il martın sonu, aprelin əvvəlində Bakıda ermənipərəst bolşevik rəhbərliyinin iradəsi və fəal iştirakı ilə milli zəmində törədilmiş dəhşətli qırğın nəticəsində dinc azərbaycanlı əhalidən minlərlə adam ölmüş və yaralanmış, təhqir və işgəncələrə məruz qalmışdır. Tarixə “Mart faciəsi” kimi daxil olmuş bu qanlı hadisə tezliklə Bakı hüduqlarından çox-çox kənara çıxmış, Lənkaranın, Şamaxının və Qubanın tutulması, talan edilməsi və yandırılması, dinc əhalinin amansızcasına məhv edilməsi ilə nəticələnmişdir.

Azərbaycanlıların kütləvi şəkildə öldürülməsini, repressiyalara məruz qalmasını XX yüzilliyin ən qanlı səhifələrindən biri hesab etmək olar. 1918-ci il martın 30-31-də Bakı Kommunası və erməni şovinistləri Azərbaycanda kütləvi qırğınlar, qətlialmlar törətməklə bəşər tarixində misli görünməmiş soyqırımına imza atmışlar. Bu soyqırımının əsl hüquqi-siyasi qiyməti isə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra verilmişdir.

Tarixin səhifələrini vərəqlədiyimiz zaman aydın görmək mümkündür ki, Rusiyanın himayəsindən ilhamlanan erməni daşnakları hər zaman öz şovinist millətçi məqsədləri üçün azərbaycanlılara qarşı vəhşi qırğın və talanlara əl atmışlar. Məhz belə hadisələrdən biri də 1918-ci ilin martında Bakıda törədilmiş azərbaycanlıların kütləvi qırğını aktı olmuşdur.

1918-1920-ci illərdə Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanın bütün ərazisində ermənilər azərbaycanlılara qarşı geniş qırğınlar, talanlar, zorakılıq və terror əməliyyatları həyata keçirmişlər. Ermənilərin bu hərəkəti 1905-ci ildə olduğu kimi 1918-ci ilin martında, yenə də Bakıdan başlanmışdır. Özü də bu qırğın 1905-ci ilə nisbətən ermənilər tərəfindən daha məharətlə hazırlanmış və amansızlıqla həyata keçirilmişdir. Bunun əsas səbəbi Rusiyada bolşevik hakimiyyətinin qələbəsi ilə ölkənin I Dünya müharibəsindən çıxması nəticəsində əsgərlərin döyüş bölgələrini tərk etməsi olmuşdur. Qafqaz cəbhəsindəki Rusiyanın hərbi hissələrinin tərkibində olan əsasən erməni zabıt və əsgərlərinin silahlarını təhvil verməyərək Azərbaycana, xüsusilə Bakıya

Kaspi qəzetinin Nikolayevski (müasir İstiqlaliyyət) küçəsində Mart hadisələrində baş vermiş yangından sonra

dolmasından bolşevik donu geyinmiş, əlində V.İ.Leninin fəvqəladə Zaqafqaziya komissarı vəzifəsinə təyin edilməsi haqqında mandatı olan daşnak Stepan Şaumyan məharətlə istifadə edir. V.Leninin mandatı ilə Tiflisə gedən S. Şaumyan orada istədiyinə nail ola bilməyərək Bakıya qayıdır. Beynəlmiləl proletar Bakısında demək olar ki, bütün hakimiyyəti öz əlinə keçirən S. Şaumyan ondan məharətlə azərbaycanlılara qarşı mübarizədə istifadə edir. S. Şaumyanın rəhbərliyi ilə Bakıda törədilən azərbaycanlı qırğınları sonralar bütün Azərbaycana yayılır.

Azərbaycanlılar bütün vasitələrdən istifadə edərək barışığa çalışırdılar. Azərbaycanlıların nümayəndələri dafələrlə bolşeviklərə qarşı ermənilərlə ittifaq bağlamağa çalışmış, lakin ermənilər hər dəfə buna qeyri-müəyyən cavab vermişlər.

Beləliklə, 1918-ci ildə Rusiyada yaranmış vəziyyətdən istifadə edən ermənilər öz istədiklərinə bolşevizm bayrağı altında nail olmağa cəhd göstərmişlər. Bakı kommunası 1918-ci ilin martında cinayətkar planı həyata keçirməyə başlayır. Təxminən 7 min erməni əsgəri müxtəlif cəbhələrdən Bakıya gətirilir. Bundan başqa "Qırmızı Qvardiya" adı altında yaradılan 10-12 minlik ordunun da 70%-i ermənilərdən ibarət idi. Qabaqcadan hazırlanan anlaşmaya əsasən, bolşevik-erməni koalisiyası cəbhə boyu hücum keçir. Martın 30-da axşam saatlarında Bakıda ilk atəş səsləri eşidilir. Təpədən dırnağa qədər silahlanmış erməni əsgərləri müsəlmanların evlərinə basqınlar edərək onları

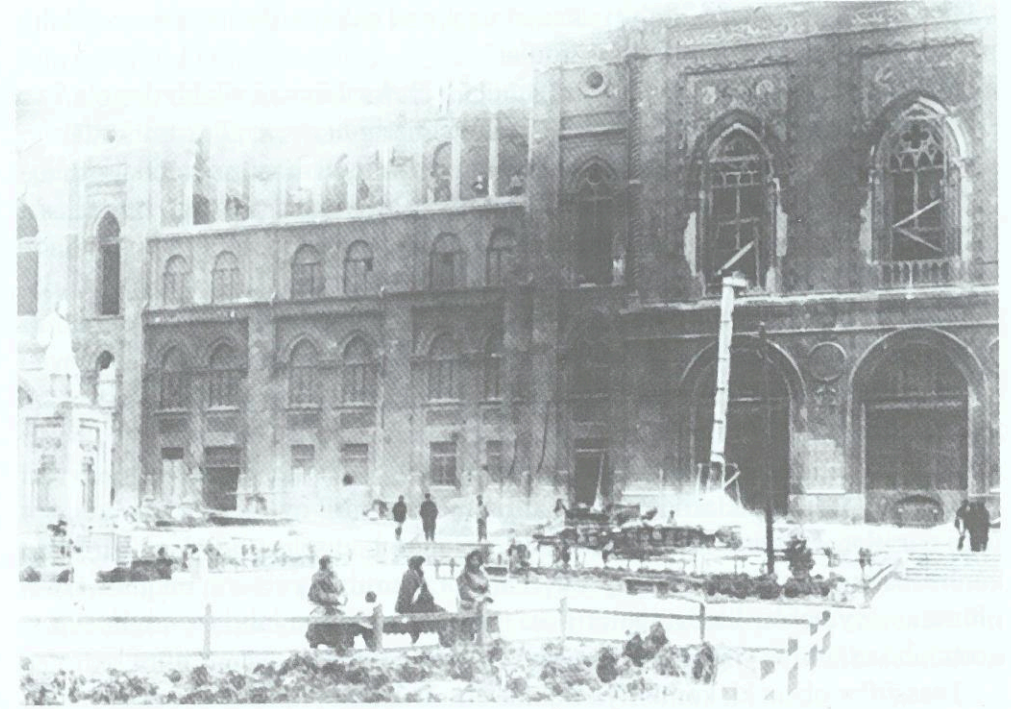
vəhşicəsinə öldürür, körpələrə və qocalara aman vermirdilər. Qadınlar daha ağır şəkildə öldürülürdü. Arxiv materiallarına əsasən, qulaqları, burunları kəsilən, orqanları parça-parça edilən 37 qadının meyiti tapılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Bakıda qırğın törədilməsinə hələ 1918-ci ilin yanvarında cəhd edilmişdir. Müsəlman korpusunun komandiri general Talışinskiyin həbsi şəhərin türk-müsəlman əhalisində ciddi qəzəb doğurmuşdu. Bundan istifadə edən ermənilər isə silahlı toqquşmaya cəhd göstərdilər. Lakin Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Nəriman Nərimanov və başqalarının səyi nəticəsində onların yanvar ayında qırğın törətmək planı baş tutmadı. Lakin onlar bu məkrli niyyətlərini mart ayında həyata keçirə bildilər. Stepan Şaumyan Bakı Sovetinin iclasında bildirmişdi ki, bu təşkilat Zaqafqaziya vətəndaş müharibəsinin başlıca istehkamına çevrilməlidir. Toqquşmanın başlanması üçün bəhanə isə Hacı Zeynalabdin Tağıyevin oğlu Məhəmmədin cənəzəsinin "Evelina" gəmisində Lənkərandan Bakıya gətirilməsini təşkil edən 48 hərbcinin gəlişi oldu. Ermənilər şayiə yaydılar ki, bu zabitlər Muğandakı malakan kəndlərini dağıtmaq barədə göstəriş alıblar. Bunu bəhanə gətirən Şaumyan gəmidəki zabitlərin tərksilah olunması üçün göstəriş verdi. Buna etiraz edən yerli əhali isə küçələrə çıxıb zabitlərin tərksilah olunmasına etirazını bildirdi. Beləliklə, dinc əhaliyə qarşı soyqırımı başladı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yaradılmış istintaq komissiyasının hesabatında bu hadisələr zamanı ölənlərin sayının 20 mindən çox olduğu bildirilir.

Yaxşı silahlanmış və təlim görmüş erməni əsgərləri pulemyotların atəşi altında əhalisi tamamilə azərbaycanlılardan ibarət "Məmmədli" və "Zibilli dərə" deyilən yerlərdə azərbaycanlıların evlərinə soxulur, sakinləri xəncər və süngü ilə doğrayır, uşaqları yanan evlərin içinə atır, üç-dörd günlük körpələri süngülərin ucuna keçirirdilər. Qaçmış valideynlərin bütün südümər körpələri vəhşiliklə öldürülürdü. Valideynlərin özlərini isə küçələrdə qovub qətlə yetirirdilər. Şəhərin bu hissəsində çox az adama qaçıb öz canını qurtarmaq nəsis olmuşdu. Azərbaycanlıları qətl edərək onların evlərini qarət edir, sonra isə od vurub yandırırıldı. Azərbaycanlı qadınlarını öldürür, çalalara dolduraraq basdırırdılar. Sonralar təkcə bir çaladan burun və qulaqları kəsilmiş, qarınları yırtılmış, cinsi orqanları doğranmış 57 müsəlman qadınının meyiti tapılmışdır. Şahidlər deyirdilər ki, ermənilər öldürə bilmədikləri qadınların hörükələrini bir-birinə bağlayır, başa çığır, ayaqyalın qabaqlarına qatıb küçələrlə qovur, yolda tüfəngin qundağı ilə döyürdülər.

Şəhərdə bir qədər sakitlik yaranandan sonra meyitləri basdırmaq üçün şəhərin bu hissəsinə gələnlər böyük dəhşətlərlə üzləşmişlər.

Ermənilərin Bakıda törətdikləri özbaşınalıqlar dövründə bir çox görkəmli memarlıq nümunələri dağıdılmış, yandırılmış, yararsız hala salınmışdı. Bunların sırasında Xalq evini, Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin binasını, müsəlman

Müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti binasının – İsmailiyyənin (hal-hazırda, AMEA-nın prezidiumu) mart soyqırımı zamanı yandırılması

siyasi partiyaları iqamətgahlarını, qəzet - redaksiyalarını (rusca çıxan "Kaspi", azərbaycanca çıxan "Açıq söz" qəzetləri) göstərmək olar. Bakının ən böyük məscidlərindən biri top mərmiləri ilə dəlik-deşik edilmişdi. Bu vəhşiliklərin nəticəsi olaraq çoxlu azərbaycanlı tərksilah olmuşdular. Ən görkəmli müsəlman siyasi xadimlərin həbs edilmiş və güllələnmişdir.

Martın 20-də "Kaspi" redaksiyası ilə "İsmailiyyə" Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti arasındakı döngəyə 3 əsgərin müşayiətilə erməni zabiti gəlir və "İsmailiyyə"nin binasına girir. Bir müddətdən sonra binanın pəncərələrindən tüstü, alov görünür və təkcə Bakı azərbaycanlılarının deyil, bütün şəhərin bəzəyi olan bu möhtəşəm bina yanğından məhv olur.

Şaumyan Bakıda ermənilərin azərbaycanlıların başına açdıqları müsibətlərə siyasi don geydirməyə çalışırdı ki, guya bu hərəkətlər azərbaycanlılara qarşı ermənilərin milli ədavətindən yox, Sovet hakimiyyətinə sədaqətindən doğmuşdur. Məlumdur ki, 3 gün, martın 30, 31 və aprelin 1-də Bakı şəhərində şiddətli qırğın olmuşdur. Bu qırğına siyasi vuruşma donu geyindirən Şaumyan yazırdı: "Bir tərəfdən, Sovet Qırmızı Qvardiyası, bizim təşkil etdiyimiz beynəlmiləl qızıl ordu, qısa müddətdə yenidən qura bildiyimiz qırmızı donanma və erməni milli hissələri, digər tərəfdən "Müsavat" partiyasına başçılıq etdiyi

və içərisində çoxlu rus zabiti olan müsəlman dikaya diviziyası və silahlı müsəlman quldur dəstələri vuruşurdular".

Müsəlmanların həqiqətdə vuruşmaq üçün elə bir qüvvəli silahlı dəstələri və silahı yox idi. Onun təsvir etdiyi bütün Sovet hərbi hissələrində vuruşanlar isə əslində erməni daşnakları və bolşevik cildinə girmiş erməni millətçiləri idi.

Şaumyan həyasızcasına "Daşnaksutyun" partiyasına məxsus olan hərbi hissələrin Bakıda azərbaycanlı əhalinin qırılmasında iştirakına haqq qazandımağa çalışırdı. O yazırdı: "Milli hissələrin iştirakı vətəndaş müharibəsinə qismən milli qırğın xarakteri vermişdir, lakin buna yol verməmək mümkün deyildi. Biz bilərəkdən buna yol verdik. Müsəlman yoxsulları böyük zərər çəkmiş, lakin onlar indi bolşeviklərin və Sovetlərin ətrafında daha sıx toplaşmışlar".

Arxivlərimizdə Bakı faciəsi ilə bağlı Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası üzvlərinin tərtib etdikləri çoxlu dindirmə protokolları, ayrı-ayrı evlər, küçələr üzrə qarətlər, evlərin yandırılması, qətl və ölüm hadisələri ilə əlaqədar çoxlu zərərçəkən və şahid ifadələri, ayrı-ayrı ailələrə vurulmuş zərərin miqdarı, qarət olunmuş əşyaların, öldürülənlərin və yaralananların siyahıları, aktlar və s. qorunub saxlanılır.

Təəssüflər olsun ki, komissiya Bakıda ermənilərin xalqımıza vurduğu maddi zərərin miqdarı, qətlə yetirdikləri və yaraladıqları əhalinin sayını dəqiq müəyyənələməyi işini başa çatdıra bilməyibdir. S. Şaumyan isə Moskvaya

yazdığı məktubda bilərəkdən bu rəqəmi azaldaraq guya hər iki tərəfdən cəmi 3 min nəfər olduğunu yazmışdı.

Lakin saxlanılan sənədlərdəki məlumatlarla tanışlıq, o dövrdə bu hadisənin bilavasitə iştirakçılarının xatirə və məqalələri, Bakıda dağılıb, xarabazara çevrilmiş küçə və evlərin əlimizdə olan foto şəkilləri sübut edir ki, şəxsiz bu hadisələrdə 10 minlərlə adam qətlə yetirilmiş, xalqımıza yüzlərlə milyon manatlıq maddi zərər vurulmuşdur. 1933-cü il aprel ayının 1-də Almanyanın Münhen şəhərində M. Ə. Rəsulzadənin redaktorluğu ilə nəşr olunan "İstiqlal" qəzetinin 31-ci nömrəsində həmin hadisənin 15 illiyi münasibəti ilə çap olunmuş məqalədə oxuyuruq: "1918-ci il 22 martda Bakının "İsmailiyyə" binasının möhtəşəm salonunu milli musiqi, tans, qəhqəhə sevinc və gülüş titrədirdi. "Novruz" bayramı qarşılanmaqda idi. Bir həftə sonra 31 martda isə, bu tarixi bina, Azərbaycanın bütün siyasi, elmi, ədəbi, bədii, iqtisadi və ictimai cəmiyyət və təşkilatları ilə, kitabxana, qiraətxana, yetimlər yurdunun yerləşmiş olduğu bu qoca saray quru bir kabus halında matəm içərisində idi. Yandırılmışdı. Yandırılan bir tək "İsmailiyyə" deyildi. Türklərə məxsus bütün mətbəələr, mətbuat idarəxanaları, milli teatr binaları, məktəblər, xəstəxanalar, camilər, milli mədəni müəssisələr yerlə yeksan edilmişdi. Bir həftə içərisində Bakı bütün simasını dəyişmişdi".

O mart günlərini fotoqraf vasitəsilə təsbit etmiş bir çox iranlı, polyak, gürcü tanıyıram və bunların heç birindən olmayan M. Kulqe adlı bir əcnəbi hadisələri belə anladır:

"Yalnız müsəlman əhali tərəfindən məskunlaşmış məhəllələri qırıb, əhalini öldürür, qılıncla parçalayır, süngülərlə dəlik-deşik edir, evlərə atəş vurur, çocuqları bu atəşlərə ataraq diri-diri yaxır, 3-4 günlük südəmər çocuqları isə süngülərinə taxırdılar.

Hadisələrdən sonra torpağa gömülmüş 57 islam nəşri bulundu. Bunların qulaqları, burunları qoparılmış, qarınları yırtılmış, əzaları kəsilmişdi.

Öldürmədikləri qadınların saçlarını bir-birinə bağlayaraq üryan bir halda küçələrdə qabaqlarına qatıb sürür və özlərini tüfəng dibçəkləri ilə vururdular. Kimsəyə rəhm edilmirdi. Çocuqlara rəhm edilmədiyini kimi, ixtiyarlara da aman yoxdur. Məsələn, Əlizadə Hacı Əmirin evində 80 yaşlı anası, 60-70 yaşında qadınları öldürmüş və 25 yaşında təzə gəlini diri-diri divara mıxlamışlardı... Bir sözlə, Moskva Azərbaycanda sosializm və kommünizm qurmaqla məşğul idi.

Gərək M. Kulqenin, gərəksə digər əcnəbilərin, o günlərin xatirəsi olmaq üzrə, almış olduqları və bu gün əllərdə mövcud fotoqraflar çox faciəli mənzərələr əks edirlər. Mələk qədər sevimli bir azəri yavrusu Bakının bir divarına civlənmişdir və civ yavrunun ta qəlbini dəlib kecməkdədir. Bir yığım qızlı-erkəkli çocuq ölümləri üzərində qocaman çoban köpəkləri bu məsum

yavruları gəmirir. Çılpaq bir qadın yerə sərilməmiş, ölmüş... bu ölü vücudun qurumuş məməsini canlı bir yavru əmməkdədir... 31 martın xatirələri yalnız bunlar deyildir. Mən hələ 10 minlərlə azəri qızı və qadınlarının əsir sürüsü halında götürüldüyünü, "Rekord" teatrosunun o gün məhşəri andıran mənzərələrini, əsir bazarında azəri qızlarının satıldığılarını və sairini qeyd etmirəm.

Çünki 31 martı xatırlamaq və canlandırmaq üçün bu qədər də kafidir, bu qədər də bəsdir".

Mahiyətə milli soyqırımı olan "Mart döyüşləri" Bakı sovetinə qısa müddət ərzində vəziyyətə nəzarət etmək imkanı versə də, əhali arasında sovetlərə qarşı kin-küdurəti daha da artırdı, Azərbaycanda sovetləşmə ideyasına zərbə vurdu.

Bolşeviklərin böyük dövlətçilik siyasətinin labüd nəticəsi olan soyqırım Azərbaycanda milli istiqalata qarşı açıq-aydın sui-qəsd idi. Kütləvi soyqırım istiqalın aparıcı qüvvəsi olan "Müsavət"ın milli dövlətçilik siyasəti ideyalarına güclü təsir göstərdi, onu Rusiya imperiyasını demokratik-federativ respublikaya çevirmək, burada millətlərə muxtariyyət hüququ vermək ideyasından imtina etməyə, bundan sonra tam dövlət müstəqilliyi xəttini əsas götürməyə, "Müstəqil Azərbaycan" ideyasını irəli sürməyə məcbur etdi.

Ermənilərin xalqımıza qarşı törətdiyi bütün bu vəhşiliklərin ildönümləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən həm 1919-cu, həm də 1920-ci ildə martın 31-də milli matəm günü kimi qeyd olunmuşdur.

Bu, böyük ədalətsizlikdir, bu, humanitar fəlakətdir

Uzun illərdir ki, torpaqlarımız işğal altındadır. Torpaqlarımızın 20 faizi Ermənistanın işğalı altında qalır. Bu işğal və azərbaycanlılara qarşı aparılan etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində bir milyondan artıq azərbaycanlı öz doğma torpaqlarından didərgin salınıb. Bu, böyük ədalətsizlikdir, bu, humanitar fəlakətdir. Bütün beynəlxalq təşkilatlar, dünyanın aparıcı beynəlxalq təşkilatları Azərbaycanın haqq işini dəstəkləyir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Təhlükəsizlik Şurasının 4 qətnaməsi vardır və orada bilavasitə göstərilir ki, erməni silahlı qüvvələri Azərbaycan torpaqlarından qeyd-şərtsiz çıxarılmalıdır, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bərpa olunmalıdır. ATƏT-in qərarları, İslam Konfransı Təşkilatının çoxsaylı qətnamələri, Avropa Parlamenti, Avropa Şurası kimi təşkilatların qərar və qətnamələri məsələnin ədalətli və beynəlxalq hüquq normalarına uyğun şəkildə həll olunmasını tələb edir.

İlham Əliyev

ŞAMAXI SOYQIRIMI

Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Şamaxı zənginliyi, yüksək mədəniyyəti, ölkəmizə bəxş etdiyi dəyərli, unudulmaz şəxsiyyətləri (Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, İmadəddin Nəsimi, Hacı Zeynalabdin Şirvani, Seyid Əzim Şirvani, Mirzə Ələkbər Sabir, Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət və b.) ilə daim yadelli işğalçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, o cümlədən Şamaxıda ermənilərin törətdiyi vəhşiliklərin arxasında Rusiyanın işğalçı, imperiya siyasətinin dayandığını tarixi faktlar sübut edir.

Məlumdur ki, Şamaxıda müxtəlif dövrlərdə - 1191, 1667, 1856, 1859, 1861, 1872 və 1902-ci illərdə 2000 nəfərin ölməsi, 16 min nəfərin evsiz-eşiksiz qalması, 4000 ev, 6 məscidin uçması və bazarın yanması ilə nəticələnən zəlzələlərin baş verməsi Şamaxıda acınacaqlı vəziyyətin yaranmasına səbəb oldu. Bu fürsətdən istifadə etmək fikrinə düşən Çar hökumətinin bədxah niyyətləri özünü bürüzə verməyə başladı. Əhaliyə qarşı düşmən münasibəti göstərilərək zəlzələdən sağ çıxmış 16 min şamaxılıya cəmi üç həkim, bir tibb bacısı yardıma göndərildi. Hökumətdən heç bir köməklik görməyən şamaxılılar xilasetmə işlərini özləri həyata keçirirdilər.

1905-1906-cı illərdə Çar xəfiyyə idarəsinin təhriki ilə (6-9 fevral 1905) Bakıda və digər bölgələrdə ermənilər tərəfindən müsəlman qırğınları törədilsə də, bu zaman Şamaxıda ciddi qarşılıqlı qeydə alınmamışdır. Lakin buna baxmayaraq, Şamaxıda olan ermənilər Tiflis, Qazax, Gəncə, Şuşa və Cəbrayılada müsəlmanları qıran cinayətkarlara hər cür maddi köməklik göstərmişlər.

Çarizmin azərbaycanlılara inamsızlıq göstərərək onları orduya çağırılmaması da azərbaycanlıların silahdan istifadə edə bilməməsinə, təşkil olunan milli qırğınlar zamanı onların tamamilə müdafiəsiz qalmasına səbəb olurdu. Bununla bağlı M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: "Çarlığın Azərbaycan türklərinə endirdiyi böyük zərbələrdən biri, onu əsgərlik hikmətindən miəf tutmasıydı. Bu surətdə fitrətin cəngavər bulunan bura türklərinə əsgərlik haqqını unudurmaq və bu surətlə onları Rusiya imperiazizmi zərərsiz bir hala qoymaq istəmişdi".

Məhz rus çarizminin və sovet Rusiyasının yeritdiyi imperiya siyasətinin, millətlər və dinlər arasında nifaq salmaq, onları bir-birinə qırdırmaq siyasətinin nəticəsi olaraq 1918-ci ildə ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı növbəti dəhşətli cinayətlər törədilmişdir.

Rusiyanın müstəmləkələrində, o cümlədən Azərbaycanda milli şüurun inkişafına 1918-ci ildə Şamaxıda ermənilərin törətdiyi cinayətlər, 1917-ci ildə baş verən burjua inqilabından sonra yaranmış şərait müsbət təsir göstərmişdir. Bolşeviklərin 1917-ci il oktyabr çevrilişindən sonra bəyan etdikləri "millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək hüququ" millətlərin müstəqil dövlətlər yaratmaq arzularının reallaşdırılmasında onlara müəyyən ümidlər vermişdir. Lakin oktyabr çevrilişindən dərhal sonra bolşeviklər neft və digər sərvətlərlə zəngin olan Azərbaycanın müstəqilliyinin qarşısını almaq üçün yerli əhaliyə qarşı soyqırım siyasəti həyata keçirməyə başladılar.

1918-ci ilin mart qırğını və 1990-cı il 20 yanvar faciəsi dövründə kommunist rəhbərlər tərəfindən səsləndirilən "bizə azərbaycanlılar deyil, Azərbaycan lazımdır" sözləri bu siyasətin mahiyyətini açıb göstərir. Hazırda bir milyondan artıq azərbaycanlının öz vətəninə qaçqına çevrilməsi, Dağlıq Qarabağ münəqişəsi zəminində törədilən Xocalı soyqırımı, Qaradağlı, Ağdaban və digər faciələr, Azərbaycan ərazisinin 20%-nin işğal altında olmasının da əsas səbəbi məhz bu siyasətin müasir dövrdə davam etdirilməsidir.

Tarixi araşdırdığımız zaman aydın görmək olur ki, ermənilər bu soyqırımı həyata keçirmək üçün əvvəlcədən möhkəm hazırlamışdılar. Şamaxı şəhəri də digər iri sənaye mərkəzləri kimi soyqırım üçün əsas obyekt seçilmişdi.

Bakı Sovetinə rəhbərlik edən xalqımızın qəddar düşməni S.Şaumyanın 1918-ci ilin martından başlayaraq bütün Bakı quberniyasında yaşayan azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdiyi soyqırım siyasətində ermənilər fəal rol oynamışlar.

S.Şaumyanın göstərişi ilə Stepan Lalayev yerli əhaliyə qarşı planlaşdırılan

cinayətlərə hazırlıq məqsədilə 1917-ci ilin sonu 1918-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq gizli surətdə Şamaxıda yaşayan ermənilərə silah-sursat paylamışdır. Bu dövrdə müxtəlif cəbhələrdən 7 min erməni əsgəri Bakıya gətirilərək, Bakı Sovetinin hərbi qüvvələrinin tərkibinə daxil edilmişdir. İstintaq Komissiyası tərəfindən hazırlanan sənədə görə hələ yanvar ayında Bakı Soveti tərəfindən 15 maşın silah, mart ayının ortalarında isə 60 maşın silah və 2000 erməni əsgəri Şamaxıya göndərilmişdir.

Yelizavetpol (Gəncə) Müsəlman Milli Şurasının sədri Xasməmmədov 1918-ci il martın 28-də Seymin və Cənubi Qafqaz hökumətinin sədrinə göndərdiyi teleqramında yazırdı ki, "...martın 18-də bolşeviklər tərəfindən Bakıdan 2000 yaxşı silahlanmış top və pulemyota malik olan əsgər dəstəsi

Şamaxı qəzası istiqamətində yola salınmışdır. Dəstə yol boyu 15-dən çox müsəlman kəndini məhv edərək, Şamaxı şəhərini darmadağın etmişdir. Minlərlə müsəlman, o cümlədən qadın və uşaqlar qılıncdan keçirilmişdir. Faciəni təsvir etmək olmur. Təhqir və zorakılıqlar həddini aşmışdır. Təcili hökumətin köməyi lazımdır".

Cənubi Qafqaz Seymi Azərbaycan nümayəndələrinin tələbi ilə Bakı Sovetinə qarşı 100 min manat pul, piyada qoşun və süvari hissələri, iki təyyarə, zirehli qatar, çoxlu silah və sursat ayırmışdır. 1918-ci il aprelin əvvəllərində knyaz Maqalovun komandanlığı ilə 2 minə yaxın silahlı dəstə Tiflis və Gəncə tərəfdən irəliləyərək, Hacıqabul stansiyasını tutmuşdur. Eyni zamanda şimaldan - Dağıstan tərəfdən, Bakı istiqamətində Nəcməddin Qotsin-skinin qüvvələri hücumu keçmişdir. Belə ki, çətinliklə də olsa, azərbaycanlılara qarşı erməni qırğınlarının qarşısını almaq mümkün olmuşdur.

Çox təəssüflər olsun ki, Şamaxı soyqırımının baş verdiyi dəqiq tarixləri müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Belə ki, bəzi kitab və məqalələrdə hadisələrin 1918-ci il martın 18-də, bəzilərinə 1918-ci ilin aprel ayında, bəzilərinə 3-16 apreldə baş verdiyi qeyd olunur. Cinayətlərin baş verdiyi günləri mövcud olan mənbələri müqayisəli təhlil etməklə müəyyən etmək mümkündür.

Araşdırmalar Şamaxı soyqırımının qısa fasilələrlə bir neçə mərhələdə, Bakı və Qubadakı qırğınlardan əvvəl baş verdiyini təsdiq edir (mötərizənin içərisində yazılan tarixlər yeni təqvimlədir):

I mərhələ - martın əvvəlləri - 15 (27) mart 1918-ci il (400 erməni əsgərinin Kürdəmirdən Şamaxıya doğru irəlləməsi ilə başlayıb, 15 (27) martda dini rəhbərlərin razılaşması ilə müvəqqəti dayandırılıb).

II mərhələ - 18 (30) mart-28 mart (9 aprel) 1918-ci il. (1918-ci il martın 18- də (30) başlayıb və martın 28-də (aprelin 9-da) İ. Ziyadxanovun dəstəsinin Şamaxını azad etməsi ilə müvəqqəti qarşısı alınıb).

III mərhələ - 6 aprel (18 aprel) - 20 iyul (1 avqust) 1918-ci il. (İ. Ziyadxanovun dəstəsinin Şamaxını tərk etməsindən, martın 31-dən 6 gün sonra Şamaxının yenidən ermənilər tərəfindən tutulması ilə, yəni 1918-ci il aprelin 6-dan (18) başlayıb və Türkiyənin Qafqaz İslam Ordusu ilə birlikdə milli ordunun iyulun 20-də (avqustun 1-də) Şamaxını azad etməsinə qədər davam edib).

Azərbaycanlıların soyqırımı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu, XI rus ordusu tərəfindən 29 aprel 1920-ci ildə Şamaxının yenidən işğalı ilə davam etmişdir.

1918-ci il martın əvvəllərində rus-türk cəbhəsindən geri qayıdan 400 nəfər erməni əsgərinin Kürdəmirdən Şamaxıya gəlməsi ilə Şamaxıda ermənilər tərəfindən dinc əhaliyə qarşı cinayətlər başlamışdır. Onların məqsədlərindən xəbərsiz olan Bakı Müsəlman Komitəsi Şamaxı şəhər rəhbəri Teymur bəy Xudaverdiyevə məlumat verərək Şamaxıya qayıdan erməni əsgərlərinə yardım göstərməyi xahiş etmişdi. Buna görə də Şamaxı rəhbərliyi onları qarşılamaq üçün Ağsuya nümayəndə heyəti göndərmişdi. Lakin nümayəndə heyəti yolda olarkən xəbər tutmuşdu ki, həmin erməni dəstəsi bir neçə hissəyə bölünərək müdafiə cəhətdən ən zəif yaşayış məntəqələri olan Bico və Ləngəbiz kəndlərinə hücum etmişlər. Atışma nəticəsində bir neçə müsəlman və erməni öldürülmüşdür. Bu hadisədən daha da azğınlaşan ermənilər dərhal Bakı erməni komitəsinə məlumat vermişlər. Onlar da yerli əhalini tamamilə məhv etmək üçün az müddət ərzində müxtəlif silahlarla təhciz edilmiş 3 min erməni Şamaxıya göndərmişlər. Bundan xəbər tutan Müsəlman İcraiyyə Komitəsinin yerli şöbəsi Şamaxı əyalət rəisi Hacıcamalbəyovu, əyalət qazisi Abdulkalıq

Əfəndi Əfəndiyevi və erməni yepiskopunu onlarla danışıqlara göndərmişdi. Nümayəndə heyəti onlardan geri qayıtmalarını xahiş etdikdə, erməni quldur dəstəsinin başçısı cavabında bildirmişdi ki, “biz bura qayıtmaq üçün deyil, Şamaxını yerlə-yeksan etməyə, müsəlman əhalini tamamilə qırmağa gəlmişik”.

Bundan sonra nümayəndə heyəti Şamaxıya qayıdaraq vəziyyətdən çıxış yolları axtarmağa başlamışlar. Ertəsi gün erməni yepiskopu Baqrat və molokanların nümayəndəsi Karabanov Müsəlman İcraiyyə Komitəsinin Şamaxı şöbəsinə gələrək Xaç və İncil qarşısında azərbaycanlılarla sülh və qardaşlıq şəraitində yaşayacaqlarına və heç vaxt onlara qarşı silahlı çıxış etməyəcəklərinə and içərək söz vermişlər. Səhəri günü 18 mart 1918-ci il tarixdə səhər saat 6:00-da ermənilər Şamaxını mühasirəyə alaraq 10 topdan, yüzlərlə pulemyotlardan və digər silahlardan səhəri atəşə tutmuşlar. Bundan sonra şəhərin bir neçə məhəlləsində yanğınlar başlamışdır. Həmin günün axşamı müdafiəsiz qalan şəhər əhalisi təslim olmağa məcbur olmuşdu. Bundan sonra ermənilər dinc əhaliyə qarşı dəhşətli soyğunçuluq və qırğınlar törətməyə başlamışlar. Şamaxıya daxil olan erməni yaraqlıları şəhəri yenidən talan etmişlər. Şəhərdə az-çox salamat qalmış tikililər yandırılmış, şəhər yaxınlığında olan qəbiristanlıqlar təhqir edilmişdi. Şamaxıda ermənilər törətdikləri qətləri xüsusi qəddarlıqla həyata keçirmişlər. Belə ki, qətl edilənlərin qolları, qıçları, burunları, qulaqları kəsilmiş, gözləri çıxarılmış,

qarınları yırtılmış, yandırılmış, çox böyük əziyyətlərlə öldürülmüşlər.

“Azərbaycan” qəzetinin 1918-ci il 19 sayılı buraxılışında gedən bir yazıda qeyd olunmuşdur ki, S.Lalayevin Şamaxı müsəlmanlarına tutduğu divan bizim bu müharibə dövründə üzləşdiyimiz bütün dəhşətləri geridə qoyur.

Şamaxıda qırğına rəhbərlik edən S. Lalayevin qəddarlığı o həddə çatmışdır ki, bu hətta onun silahdaşı olan İ. Boqomolovun da narazılığına səbəb olmuşdu.

İ. Boqomolovun A. Caparidzenin adına göndərdiyi müraciətdə deyilirdi: “Bir daha sizdən xahiş edirəm ki, cəllad Lalayevi həbs edəsiniz. O, çoxlu sayda qadın və uşaq öldürmüş, evləri qarət etmişdir. Lakin bu müraciətə A. Caparidzedən heç bir cavab olmamışdır. Çünki o, S. Lalayevi himayə edən S. Şaumyanın onun həbsi ilə bağlı hərbi-istintaq komissiyasının sədri Koje-myakoya etdiyi etirazdan xəbərdar idi.

Müəyyən edilmişdir ki, Şamaxıda baş verən cinayətlərin daha qəddarlıqla həyata keçirilməsində rus və erməni millətçilərinin anti-türk, anti-müsəlman siyasəti ilə yanaşı, S.Lalayevin şəxsi intiqam hissi, yerli əhaliyə bəslədiyi kin-küdurətin də müəyyən təsiri olmuşdur. O, 1905-1906-cı illərdə baş vermiş erməni-müsəlman qırğınları zamanı öldürülmüş atasının və əmisinin intiqamını şamaxılılardan almaq üçün dinc əhaliyə qarşı görünməmiş vəhşiliklər törətmişdi. Lakin faktlar sübut edir ki, 1905-1906-cı illərdə onun atası və əmisi öz cinayətkar əməllərinin qurbanı olmuşlar.

Şamaxıda ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər o qədər dəhşətli olmuşdur ki, hətta nə qədər çalışsalar da o dövrdəki bolşevik mətbuatı da bu faciəyə öz münasibətini gizlədə bilməmişdir. Lakin onlar müsəlman əhaliyə qarşı edilən bu vəhşiliklərə “dinc əhaliyə qarşı da bəzi haqsızlıqlar törədildi” kimi loyol münasibət bəsləməklə kifayətlənmişlər.

Azərbaycan xalqının böyük oğlu, görkəmli ictimai xadim N.Nərimanov Şamaxı qırğını haqqında yazırdı: “Şamaxıdan qayıdandan sonra... M.Əzizbəyov göz yaşı içində şahidi olduğu faciəni mənə danışdı. S.Lalayevin əvvəllər Bakıda olan silahlı dəstələri yaşına və cinsinə məhəl qoymadan bütün azərbaycanlıları öldürdülər; onlar hələ dünyada görünməmiş bir cinayət törətdilər, uşaqları süngü və qılıncdan keçirir, adamları məscidə toplayıb kerosin töküüb yadırdılar. Mənim üçün aydın oldu ki, Bakıda Sovet hakimiyyəti daşnaklardan, asılıdır. Bu da aydındır ki, erməni bandaları tərəfindən azərbaycanlı əhaliyə edilən bu qədər zülmədən sonra Azərbaycan proletariatının Sovet hakimiyyətindən üz döndərməyə öz burjuaziyasının hamiliyi altına keçərək, ondan və Türkiyədən kömək gözləməyə haqqı var idi”.

S. Lalayevin rəhbərliyi ilə təkcə Şamaxı şəhərində bir neçə gündə minlərlə

müsəlman qətlə yetirilmişdir, hansı ki, onların arasında Şamaxının adlı-sanlı şəxsiyyətlərindən olan Molla Cəfərqulu Axund, şəhər hakimi Teymur bəy Xudaverdov, birinci dövlət dumasına Şamaxıdan deputat seçilmiş Məmməd Əliyev, Molla Hacı Məhyəddin Əfəndi, Hacıbaba Abbasov, Əşrəf Hacıyev, Hacı Əbdül, Xəlil Əhmədov,

Ağa Əhməd Əhmədov, Hacı Qəni Zeynal, Hacı Əbdül Hüseyin Zeynalov, Hacı İsrafil Məmmədov, Mir İbrahim Seyidov, Hacı İbrahim Salamov, Hacı Əbdül-Qasım Qasimov, Əyyubağa Veysov, Zeynəb xanım Veysova, Əliabbas bəy İbrahimbəyov, Ələkbər Qədirbəyov, Əbdürəhim ağa Ağalarov, Zəkəriyyə Əfəndi Mehdi Xəlil oğlu, Ziyəddin Abdullayev, Hacı Molla Həsən Zeynalov, Mahmud Hacıağa oğlu və bir çox başqaları da öldürülənlərin arasında idi.

Şamaxıda bu dövrdə ermənilər tərəfindən 13 məhəllə məscidi və məşhur müqəddəs ocaq - Cənubi Qafqazda və Yaxın Şərqdə ən qədim müsəlman məbədlərindən olan, 743-cü ildə inşa edilmiş Cümə məscidi də yandırılmışdır. Bu məscid müsəlmanlara həm bir qibləgah, həm də qədim abidə kimi əziz idi. Çoxlu sayda qadın və uşaq həyatlarını xilas etmək üçün bu məscidə pənah gətirmişdi. Onlar belə hesab edirdilər ki, əhali arasında böyük nüfuza malik olan Molla Cəfərqulu Axundun da içərisində olduğu Allah evinə ermənilər toxunmağa cürət etməzlər. Lakin erməni quldurları məscidə daxil olan kimi Axundun gözlərini çıxarmış, dilini, qulağını, burnunu kəsmiş, diri-diri dərisini soyaraq güllələmişlər. Bundan sonra dinc əhalini məscidə yığaraq yandırmışlar.

Şamaxı soyqırımı ilə bağlı tarixi faktları tam araşdırmaq mümkün olmadığından dolğun statistik nəticələri də əldə etmək mümkün olmamışdır. Belə ki, 1918-ci ilin mart-aprel aylarında öldürülənlərin sayı haqqında müxtəlif məlumatlar mövcuddur. Bəzi məlumatlarda öldürülənlərin sayı 7 min, bəzilərinə 8 minə qədər, bəzilərinə 8-12, bəzilərinə isə 40 minə qədər olduğu göstərilir. 1920-ci ildə mühacir ədəbiyyatında öldürülənlərin sayı bir mənbədə 12 minə qədər, digər bir mənbədə isə 17 min nəfər olduğu göstərilir.

Lakin ekspertlərin arxivdəki aktlarda olan rəqəmlər üzrə hesablamalarına görə Şamaxı qəzasının 53 kəndində ermənilər 8027 nəfər azərbaycanlı qətlə yetirmişlər ki, onlardan da 4190 nəfəri kişi, 2560 nəfəri qadın və 1277 nəfəri

uşaq olmuşdur. Hesablamalara görə bu kəndlərə dəyən ümumi maddi zərər o dövrün qiymətləri ilə 339,5 milyon manat olmuşdur. Digər mənbədə isə Şamaxının 72 kəndində ermənilərin 7 min nəfəri, o cümlədən 1653 qadın və 965 uşağı qətlə yetirdiyi bildirilir.

Şamaxıda 1918-ci ilin mart-aprel aylarında öldürülənlərin sayının dəqiqləşdirilməsi ilə bağlı ötən əsrin 90-cı illərindən bəri Şamaxının yerli tədqiqatçıları da ciddi araşdırmalar aparmışlar. Onların tədqiqatı nəticəsində (yüz nəfərə yaxın şahiddən toplanan xatirə və məlumatlar) müəyyən edilmişdir ki, erməni cinayətkarları - S.Şaumyan, S.Lalayev, Z.Arestisyan, A.Əmiryan qardaşlarının rəhbərliyi və yerli havadarlarının iştirakı ilə Şamaxı şəhərində təqribən, 14-16 min, onun 40 kənd və obalarında (bugünkü Şamaxı və Qobustan rayonları ərazisindəki kəndlər) 6-8 min nəfəri qətlə yetirmişlər. Şamaxı şəhəri, onun kənd və obalarından didərgin, qaçqın düşənlərin sayı isə 18 min nəfərdən çox olmuşdur. Mənbələrdə bu qırğın zamanı Şamaxı qəzasında 58 kəndin yerlə-yeksan edildiyi, yandırıldığı haqqında məlumat verilir. Həmin siyahıya faciə törədilmiş bəzi kənd və obaların adı düşməmişdir. Həmin kənd və obaları da siyahıya daxil edəndə məlum olur ki, 1918-ci il soyqırımı zamanı Şamaxı qəzasının 90-a yaxın, rayonun isə 40-dan artıq kənd və obası faciəyə məruz qalmışdır.

Şamaxı qəzası üzrə təcavüzə məruz qalmış kəndlər hazırda Şamaxı, Qobustan, Kürdəmir, Ağsu, İsmayilli rayonlarının ərazisində yerləşir.

Ermənilərin 1918-ci ildə Şamaxı qəzasında cinayət törətdikləri kəndlər aşağıdakılardır:

Qəbiristan nahiyəsi (Qobustan) (19 kənd) - Mərəzəli, Şıxlar, Çuxanlı, Sündi, Mərzəndiyə, Nabur, Təklə-Hacı Məmməd Hüseyin, Yekəxana Talib, Qurbançı, Ərəbşahverdi, Ərəbşalbaş, Cəmcəmli, Sıxzerli, Qaracüzlü, Təsi, Təklə-Mirzəbaba, Bəklə, Çəyirli, Ərəbqədim. Mədrəsə nahiyəsi (41 kənd) - Güyzi, Çaylı, Mirikənd, Muğanlı, Mırtı, Talış-Məlik-Umut, Şərədil, Qaravəlli - Vahid bəy, Məlcək, Xınıslı, Ağabəyli, Avtahi, Bico, Alpout, Osmanbəyli, Ləngəbiz, Qəşəd, Keçidinməz, Çarhan, Nüydü, Boyat, Adnalı, Kürdəmic, Qonaqkənd, Həmyəli, Cabanı, Çaylı-Baxış bəy, Avaxıl, Yuxarı Çağan, Dədəgünəş, Aşağı Çağan, Əngəxaran, Gəgəli, Cavanşir, Ağsu, Şeyməzid, Gorus - Çaparlı, Bortor-Navahı, Bağırılı, Ovçulu, Göylər. Qoşun nahiyəsi (26 kənd) - Nügədi, Nuran, Zeyla, Pur Qara-Çuxa, Suraxanı, Kiçatan, Koleybugut, Şabian, Maçahi, Tağlabiyan, Kelerarac, Koyurdivan, Pir Əbdül-Qasım, Bizliyan, Müdji, Gaciman, Dilman, Kelve (Nevla), Hatman, Hosa-dara, Sulut, Tircan, Talış-Nuri, Hon-kend, Sardagar, Zargava.

Ermənilərin Şamaxıda törətdikləri vəhşilikləri sadalamaqla bitməz. Tarixi araşdırmalar göstərir ki, Şamaxının kəndləri daha dəhşətli soyqırımına məruz

qalmışdır. Belə ki, Şamaxının Ərəbqədim kəndində 200 nəfər kişi, 100 nəfər qadın, 78 nəfər uşaq, Dilman kəndində 300 nəfər kişi, 235 nəfər qadın, 50 nəfər uşaq, Tağılı kəndində 360 nəfər kişi, 412 nəfər qadın, 152 nəfər uşaq vəhşicəsinə öldürülmüşdür. Eyni vəziyyət başqa kəndlərin də başına gətirilmişdir. Bütövlükdə yalnız Şamaxının kəndlərində 5000 nəfərdən çox kişi və qadın, 1000 nəfərə yaxın uşaq qətlə yetirilmişdir.

Şamaxının Əngəxaran kəndində baş verənlər isə insanı vahiməyə gətirir. Ermənilər martın 18-də sübh çağı Şamaxının 3-4 verstliyində olan Əngəxaran kəndinə də qəfil hücum etmişdilər. Əngəxarana soxulan düşmənlər kəndi mühasirəyə alaraq oradakı əhalini qırır, kəndi qarət edir, yandırır və sağ qalan əhalini isə əsir alırdılar. Əsir alınmış Əngəxaran sakinlərinin uşaqları azərbaycanlı kəndi olan Məlhəmə, 88 kişini isə Çuxuryurda aparırlar. Kəndə çatmamış onlar əsirləri bağda saxlayaraq bir neçə nəfərini güllələyirlər. Qalan 76 nəfəri isə əsir kimi Mədrəsə kəndində yerləşən erməni qərargahının sərəncamına göndərilir. Yolda iki nəfəri də güllələyirlər. Mədrəsə kəndinə cəmi 74 nəfər sağ azərbaycanlı gəlib çıxır. Gəncədən gələn İ.Ziyadxanovun silahlı dəstəsi Şamaxıya girdikdə əngəxaranlılar qohumlarının taleyindən xəbər tutmaq üçün Mədrəsə kəndinə gedirlər. Onlar kəndin kənarında əngəxaranlı əsirlərin hamısının öldürüldüyünü və meyitlərinin eybəcər hala salındığını görürlər. Meyitlərin qulaqları, burunları, əlləri və ayaqları kəsilmiş, bir çox ölümlərin döşlərində yanq izləri aşkar edilmişdir. Bu da sübut edirdi ki, hələ sağ ikən ermənilər onların sinələri üzərində od qalamışlar. Bundan başqa dağıdılmış kənddən qaçıb canını qurtara bilmiş Əngəxaran sakinlərinin çoxu aclıqdan, soyuqdan və xəstəlikdən tələf olmuşlar.

Əngəxaranda ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərlə əlaqədar təhqiqat materiallarında həmkəndlilərinin və şahidlərin ifadələrinə görə tərtib edilmiş siyahılarda bu kənddən ermənilərin böyük işgəncələrlə qətlə yetirdiyi 237 nəfərin adı var.

Bu vəhşiliyin, amansız işgəncələrin şahidi olan S.Əfəndiyev qeyd edir ki, "Şamaxıda meyid əlindən tərpnəmək mümkün deyildi. Hər addımbaşı müsəlmanların vəhşicəsinə öldürülmüş meyidlərini görürdüm. Bir yerdə gördüyüm dəhşətli mənzərə heç vaxt yadımdan çıxmıyacaq. İki nəfər insanın - öldürülmüş kişi və qadın meyidləri üzərində yarıya bölünmüş 3-4 yaşlı uşaq meyidi qoyulmuşdu".

Şamaxıda əhalinin sayının müqayisəli təhlili çar və bolşevik Rusiyasının apardığı anti-müsəlman siyasətinin acı nəticələrini üzə çıxarmağa imkan verir. Əgər 1811-ci ildə Şamaxı xanlığı ərazisində 24 min ailə, 1918-ci ildə Şamaxı qəzasında 15 min əhali yaşayırdısa, 1921-ci ildə əhalinin sayı 1700 nəfərə enmişdi ki, bu da faciələrin necə böyük miqyasda aparıldığını bir daha sübut

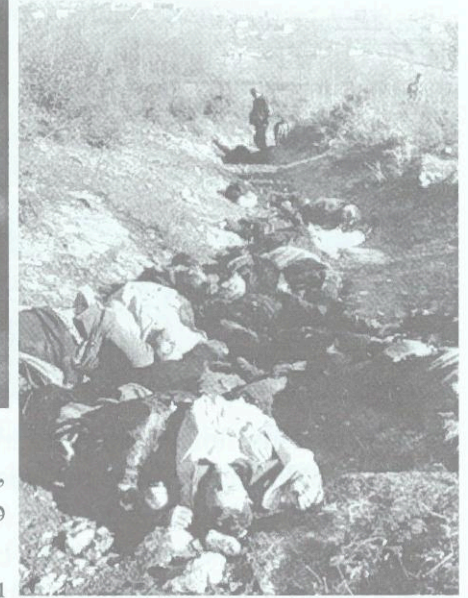
edir.

Erməni cəlladları neçə-neçə ailənin, nəslin kökünü beləcə kəsmiş, nə uşağa, nə qadına rəhm etməmişlər.

Şamaxı qırğınından canlarını qurtarmağa nail olub salamat qalan qaçqınlar Göyçay qəza mərkəzinə üz tutmuşdular. Lakin qırğından xilas olub, aclığa, soyuğa, hər cür ağır məhrumiyyətə dözən şamaxılılar Qarasu deyilən bataqlığın suyundan içdiklərinə görə yoluxucu xəstəliklərə yoluxaraq, kütləvi şəkildə qırılmışlar. Azərbaycanın görkəmli şairi Abbas Səhhət də Şamaxıdakı qırğından yaxa qurtarmasına baxmayaraq, həmin ildə aclıq və soyuqdan xəstələnərək Gəncədə vəfat etmişdi.

Soyqırımın ağır nəticələri sözlə ifadə edilməyəcək qədər çox ağır idi. Lakin bütün çətinliklərə baxmayaraq insanlar qorxmadan, böyük cəsarətlə, əzmlə Şamaxının düşmən tapdağından qorunması, işgəncələrə son qoyulması uğrunda ısrarla çalışır, buna böyük əzmlə səy göstərirdilər. Və nəhayət, 1918-ci ilin 6 iyun-20 iyul tarixlərində Ucar, Müsüslü, Kürdəmir, Göyçay, Qaraməryəm, Ağsu istiqamətlərində gedən qanlı döyüşlərdən sonra Şamaxı düşməndən azad olunmuşdur. İyulun 19-da güclü yağış yağmasına baxmayaraq Qafqaz İslam Ordusunun 13-cü piyada taqımı hücumu keçərək 20 iyul səhər saat 6:00-da Göylər, Çuxanlı, Məlik Çobanlı, Mərəz kəndlərini azad etdikdən sonra Şamaxını düşməndən təmizləmişdir. Çuxanlı və Məlik Çobanlı kəndlərində düşmənin 1 topu, 2 pulemyotu, 1 yük və 1 zirehli avtomobili qənimət olaraq ələ keçirilmişdir.

Əsirlərin arasında 1 zabit və 4 əsgər olmaqla 5 ingilis hərbiçisinin olması sübut edir ki, hələ Sentrokaspi diktaturası qurulmamışdan və ingilislər Bakıya gəlməmişdən əvvəl ingilis hərbiçiləri Qafqaz İslam Ordusuna qarşı döyüşlərdə bolşevik-erməni qüvvələrinə gizli şəkildə hərbi yardımlar etmişlər.

1918-ci ilin avqust-sentyabr aylarında qardaş Türkiyənin Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycan hərbi qüvvələri ilə birlikdə Bakıya yaxınlaşmasından təşvişə düşən bolşevik komissarlar və Sentrokaspi diktaturasının rəhbərləri qaçarkən Bakı bankından

özlərinə məxsus olmayan milyonlarla manat pul götürsələr də, əhalidən qarət etdikləri səkkiz qutu və iki torbada olan ziynət əşyalarını aparmağa macal tapmamışlar. Bunları müsadirə edən Azərbaycan Hökuməti ciddi ehtiyac içində olmasına baxmayaraq 1918-ci ildə quldurların əhalidən qarət etdiyi bu zinət əşyalarını sahiblərinə qaytarmaq üçün komissiya yaratmışdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (may 1918 - aprel 1920) 1919 və 1920-ci il martın 31-i Milli Matəm günü kimi qeyd edilib. Bu dövrdə nəşr olunan "Azərbaycan" qəzetinin səhifələrində azərbaycanlılara qarşı ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərə aid çoxlu sayda tükürpədicilik faktları yazılmışdır. M.Ə.Rəsulzadənin redaktorluğu ilə Münhen şəhərində nəşr olunan "İstiqlal" qəzetinin 1933-cü il 1 aprel tarixli 31-ci sayı demək olar, bütünlüklə 1918-ci il qırğınlarının 15 illiyinə həsr edilmişdir.

M. Ə. Rəsulzadə Şamaxı faciəsi barədə yazırdı: "Əski Şirvanşahların bu qədim paytaxtı bir həmlədə atəşə verilib məşhur tarixi camiyə varıncaya qədər yaxıldı... Şamaxının düçar olduğu təcavüzə Lənkəran, Salyan, Quba, Nəvahi, və Kürdəmir kimi qəza, şəhər və qəsəbələr dəxi məruz qaldı. Bu təcavüzlər əsnasında yaxılan xanımların, qıyılan ərz və namusların, kəsilən qarı-qocaların, yağmaya gedən mal və məvaşinin təsviri qeyri-qabili-təsəvvür bir faciə təşkil edir".

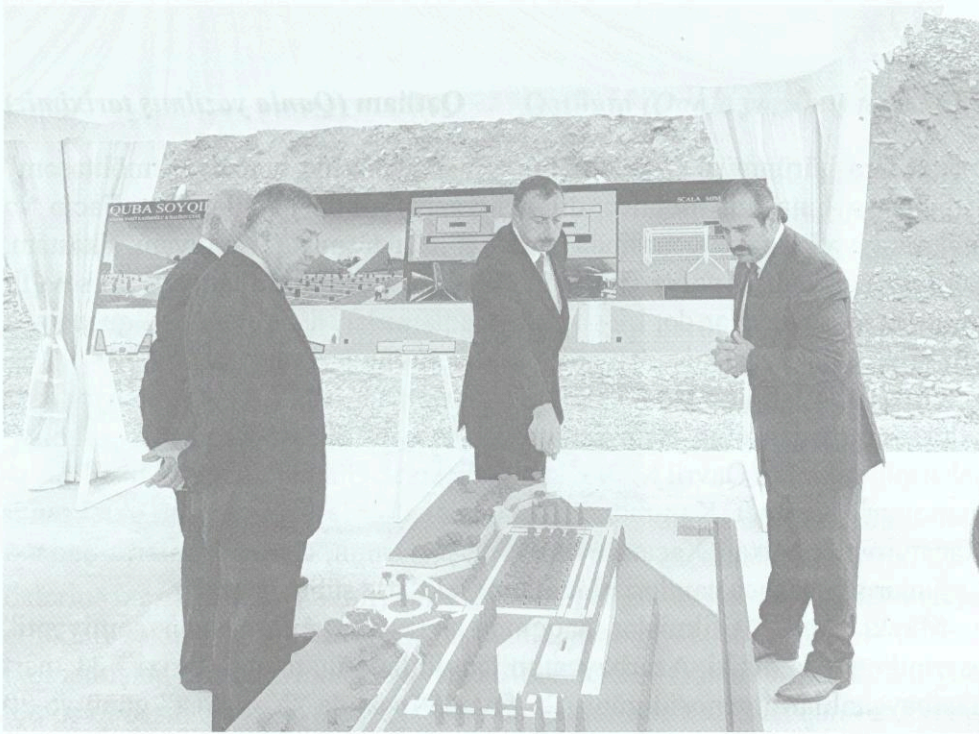
Xüsusi nüanslardan biri də məhz, 1918-ci il hadisələrinin bədii ədəbiyyatda öz əksini tapmasıdır. Üzeyir Hacıbəyov, Məhəmməd Hadi, Mirzə Bala Məhəmmədzadə, İbrahim Xəlil və digər sənətkarlar bu mövzuda müxtəlif əsərlər yazmışdılar. Bu əsərlər içərisində Cəfər Cabbarlının şamaxılı iki gəncin faciəsindən bəhs edən "Əhməd və Qumru" hekayəsi diqqəti özünə cəlb edir. Hekayə şamaxılı iki gəncin - Əhməd və Qumrunun saf və ülvi məhəbbətindən, mart faciəsinin bu günahsız şəxslərə gətirdiyi müsibətlərdən bəhs edir. Əsərdə valideynləri erməni quldurları tərəfindən qətlə yetirilmiş, evləri dağıdılmış Əhməd və Qumru "Böyük pəncərələri qara kömürlərə dönmüş, altın divarları

matəmlərə bürünmüş", "əti tökülmiş baş skeletinə bənzəyən möhtəşəm" İsmailiyyə binasının önündə dilənçi vəziyyətində qarşılaşırlar. Faciə və məhrumiyyətlərin mənəşəsində tanınmaz hala düşmüş, "Yaralıyam, şikəstəm, Şamaxı əsiriyəm",- yalvarışlarından bir-birini çətinliklə tanıyan iki sevgili görüşlərinə sevinirlər də, bir-birini qucaqlamırlar, daha doğrusu, qucaqlaya bilmirlər. Çünki erməni vəhşilər onların qollarını kəsmişdilər.

Fövqəladə İstintaq Komissiyası Şamaxı şəhərində törədilən cinayətlərdə əslən Şamaxıdan olub Bakı şəhərində yaşayan Stepan Lalayevin, Şamaxı şəhərinin sakinləri Qavril Karaoğlanovun, Arşak Gülbəndiyanın, Mixail Arzumovun, Karapet Karamanovun, Armenak Martirosyantsın, Aleksandr Xaçaturovun, Mixail Xaçaturovun və başqalarının, cəmi 31 nəfərin Şamaxı qırğınlarının başlıca caniləri olduqlarını faktlarla sübut etmişdir.

Maykl Smit "İtirilmişlər haqqında xatirə və Azərbaycan cəmiyyəti" əsərində qeyd edir ki, Azərbaycanın təqvimində üç matəm tarixi - 31 mart azərbaycanlıların genosid günü, 26 fevral Xocalıda "Xolokost" günü və 20 yanvar - Qara yanvar qurbanlarının anım günü mövcuddur.

Azərbaycanın tarixinə qanlı həflərlə yazılan bu ağılagəlməz faciələr xalqımızın yaddaşından heç bir zaman silinməyəcəkdir. Gələcəkdə yeni faciələrin baş verməməsi və təhlükələrin qarşısının vaxtında alınması üçün tarix obyektiv şəkildə dərinləndirilməli və ondan ibrət götürülməlidir.

Heydər Əliyev Fondu tərəfindən hazırlanan layihə

Quba şəhərində “Soyqırımı memorial kompleksi”nin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı

Otən əsrin əvvəllərində erməni-daşnak quldur dəstələrinin Azərbaycan torpaqlarında həyata keçirdikləri kütləvi etnik təmizləmə və təcavüz siyasəti nəticəsində Bakı, Quba, Qarabağ, Şamaxı, Kürdəmir, Salyan, Lənkəran və digər bölgələrdə on minlərlə günahsız azərbaycanlı qətlə yetirilmiş, xalqımıza qarşı XX yüzilliyin ən faciəli soyqırımlarından biri törədilmişdir. Təkcə Quba qəzasında 1918-ci ilin aprel-may ayları ərzində 122 kənd tamamilə dağıdılmışdır. Quba şəhərindəki kütləvi məzarlıqda soyqırımı nəticəsində hədsiz amansızlıq və xüsusi qəddarlıqla öldürülən azərbaycanlılarla yanaşı ləzgilərin, yəhudilərin, tatların və digər milli azlıqlara mənsub olan minlərlə insanların zorakılığa məruz qaldığı aşkar edilmişdir.

Erməni millətçilərinin cinayətkar əməllərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması, Azərbaycan xalqının gələcək nəsillərinin milli yaddaşının qorunması və soyqırımı qurbanlarının xatirəsinin əbədləşdirilməsi məqsədi ilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikasının Quba şəhərində “Soyqırımı memorial kompleksi” yaradılsın.

2. Azərbaycan Respublikasının 2009-cu il dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Ehtiyat Fondundan Quba şəhərində “Soyqırımı memorial kompleksi”nin yaradılması üçün Quba Rayon İcra Hakimiyyətinə 1,0 (bir) milyon manat məbləğində vəsait ayrılınsın.

3. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi bu Sərəncamın 2-ci bəndində nəzərdə tutulmuş vəsaitin maliyyələşdirilməsini müəyyən olunmuş qaydada həyata keçirsin.

4. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 30 dekabr 2009-cu il.

QUBA SOYQIRIMI - tarixin faciəli səhifəsi

2007-ci ildə şəhər stadionunun təmiri üçün qazma işləri aparılarkən kütləvi qəbiristanlıq aşkar edilmişdir və işlər dərhal təxirə salınaraq bölgəyə mütəxəssislər cəlb edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu ərazidə heç vaxt qəbiristanlıq olmayıb. Ən dəhşətli məqam isə aşkar edilmiş ərazidə insan kəlləsinin və bədəninə sümüklərinin ayrı-ayrı basdırılmasıdır. Bu da onların başlarının xüsusi qəddarlıqla kəsildiyini göstərir.

Arxeoloqların araşdırmalarına əsasən, Qubadakı məzarlıqda tapılan sümüklərin ermənilərin 1918-ci ildə törətdiyi soyqırımı qurbanlarına aid olması təsdiq olunmuşdur.

Qubada aşkar edilən kütləvi məzarlıqda tədqiqat aparən ekspedisiyanın rəhbəri Qəhrəman Ağayev bildirdi ki, “Qubadakı kütləvi məzarlıqda aşkar edilən iki arx skeletlərlə doludur. Bu, ermənilərin 90 il əvvəl Qubada soyqırımı həyata keçirdiyini sübut edir. İnanın ki, dəhşətdən burada işləyə bilmirik. Hər qarış torpaqda görülməyən vəhşiliklərlə rastlaşırıq”.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun direktoru Maisə Rəhimova bildirmişdir ki, "Qubada tədqiqat aparən ekspedisiyanın yekun arayışı instituta təqdim olunmuşdur. Sümüklərin antropoloji tədqiqatı onların müsəlmanlara aid olduğunu təsdiqləyib". Bu məzarlıq ermənilərin 1918-ci ildə Qubada törətdikləri qətliaların üzə çıxan bir hissəsidir.

Qubada tədqiqat aparən elmi ekspedisiyanın üzvü, tarix elmləri namizədi Əsgər Əliyev dediklərinə görə, "Quba ərazisində, Qudyalçayın sağ sahilində idman kompleksinin yenidən tikilməsi zamanı üzə çıxan insan sümüklərinin töküldüyü yerə məzarlıq demək olmaz. Çünki insan sümükləri bir-birinin üstündə tapılıb. Sümüklər çayın sahilindəki iki quyuda aşkarlanıb. Böyük quyunun diametri 5, kiçik quyunun diametri isə 2,5 metrdir. Quyular arasında 2 metr məsafə var. Böyük quyuda yüzlərlə insan skeletləri tökülüb. Skeletlərin bütöv halda tapılmaması insanların öldürüldükdən sonra, sanki şaqqalanaraq bura atıldığını göstərir. Çoxlu insan kəlləsi, uşaq sümükləri arasından yalnız 35 skeleti bütöv halda götürmək mümkün olub. Quyudan insana aid olan hər hansı bir sübut – saç, geyim, əşya tapılmayıb. "Çox güman ki, birinci quyuyu insan sümükləri ilə dolduğuna görə, yanında ikinci kiçik quyuyu qazılıb".

Arxeoloqun bildirdiyinə görə, qədim sümüklərdə sementləşmə gedir, amma Qubada tapılan sümüklər hələ nəmliyini qoruyub. Bu isə ölüm tarixinin təxminən 80-90 il öncə olduğunu üzə çıxarır. Quyunun ətrafının ilkin tədqiqi nəticəsində qətliaların burada baş vermədiyini güman olunur: "Ermənilər qətliaların üstünü örtmək üçün, çox güman ki, suyun yuyub aparacağı gümanı ilə sümükləri çayın sahilinə töküblər".

Aşkar olunan məzarlıqdakı skeletlər Səhiyyə Nazirliyinin Məhkəmə-Tibbi Ekspertiza və Patoloji Anatomiya Birliyinin mütəxəssisləri tərəfindən

Bakı, 31 mart, 1918-ci il. "Daşnaksütyun" terror təşkilatının fəaliyyətinin nəticəsi

aparılan ekspertizaya əsasən, skelet sümüklərinin aid olduğu şəxslərin sayı, yaşı, cinsi, boylarının hündürlüyü, irqinin yerli antropoloji tipi və digər fərdi, fiziki və bioloji əlamətləri müəyyən edilmişdir. Məlum olmuşdur ki, bu skelet sümükləri əsasən yerli antropoloji kəspə tipinə uyğundur, başqa sözlə, azərbaycanlılara məxsusdur. Skelet sümüklərinin torpaqda qalma müddətləri və onların aid olduğu şəxslərdə ölümün baş vermə müddəti 1918-ci ilə uyğun gəlir. Ekspertizaya təqdim edilmiş skelet sümükləri uşaq, qadın, qoca və ahıllara məxsusdur. Belə ki, bu sümüklərin aid olduğu şəxslərin yaş həddi 1-90 ildir. Sümüklərdə və onların fraqmentində deşici, deşici-kəsici, çapıçı, geniş və məhdud iz törədən səthlərə malik küt alətlərin (əşyaların) təsirindən əmələ gəlmiş çoxsaylı işgəncə xarakterli zorakılıq əlamətləri aşkar edilmişdir. Zorakılıq əlamətlərinin əksəriyyəti həyatı vacib orqanların yerləşdiyi nahiyələrə uyğun olaraq, kəllə və döş qəfəsi sümüklərindədir. Bu hal həmin şəxslərin, eyni zamanda, müxtəlif şəxslər tərəfindən qətlə yetirildiyinə dəlalət edir. Aşkar edilmiş xəsarətlərin əksəriyyəti həyatla bir araya sığmayan ağır dərəcəli xəsarətlər qrupuna aiddir. Aşkar edilmiş xəsarətlərin ağırlığı, həcmi və onların kütləviliyi, eyni

bir şəxsdə çoxsaylılığı və əksəriyyətinin həyati vacib orqanların yerləşdiyi nahiyəyə təsadüf etməsi göstərir ki, sözügedən skelet sümüklərinin mənsub olduğu şəxslərin ölümünə bilavasitə bu xəsarətlər səbəb olmuşdur. Əksər skelet sümüklərində çoxsaylı və kombinə olunmuş müxtəlif ölçülü (o cümlədən xırda və səthi zədələr) zorakılıq əlamətlərinin olması, onların aid olduğu şəxslərə işgəncə verilməklə qətlə yetirildiyinə sübutdur. Skelet sümüklərinin aid olduğu şəxslərdə zəhərli və güclü təsiredici maddələr aşkar edilməmişdir. Bəzi sümüklərin aid olduğu şəxslərin ölümlərinə səbəb ola biləcək xəstəlik əlamətləri də aşkar edilməmişdir. Bu hal quyudan aşkar edilmiş həmin skelet sümüklərinin aid olduğu şəxslərin sağ ikən diri-diri basdırılması qənaətinə gəlməyə əsas verir. Skelet sümüklərinin mənsub olduğu şəxslər ümumbəşəri dəyərlərə (mənəviyyat və əxlaq normalarına), dəfn qaydalarına zidd olaraq (uşaq, qoca, qadın, kişi cinsinə mənsub olan şəxslərin qarışıq və səliqəsiz şəkildə bir yerdə basdırılması) quyulanmışlar. 1918-ci ildə ermənilər tərəfindən törədilmiş soyqırımı qurbanlarının ölümlərinə səbəb olmuş yuxarıda qeyd olunan zorakılıq əlamətlərinin yetirilmə üsul və vasitələri, o cümlədən həmin insanlar qətlə yetirildikdən sonra onların cəsədlərinin quyulanması kimi mənəviyyatsızlıqlar, erməni faşistləri tərəfindən qətlə yetirilmiş insanların cəsədlərinə qarşı yönəldilmiş qeyri-insani hərəkətlərin, əvvəlcədən planlaşdırılmış və düşünülmüş formada həyata keçirilən soyqırımı cinayətinin bir mərhələsidir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1918-ci ildə ermənilər tərəfindən törədilmiş soyqırımı qurbanlarına dair təyin edilmiş ekspertiza qarşıya qoyulmuş sualların mötəbərliyinə, mürəkkəbliyinə, çoxsaylılığına, tədqiqatlar zamanı istifadə edilən metod, üsul, spesifik vasitələrin çoxpilləliyi və çoxşaxəliliyinə görə ən ağır və mürəkkəb ekspertiza növüdür. Soyqırımı qurbanlarının qalıqlarının həcmnin həddən artıq çoxluğu, sümüklərin artıq çürüməyə, dağılmaya məruz qalması, onlarda çoxsaylı zorakılıq əlamətlərinin mövcudluğu, aksiyadan uzun dövr keçməsi bu ekspertizanın çətinliyini daha da artırmışdır.

Hadisələrin tarixi gedişi

“Xalqların həbsxanası” olan Rusiyanın daim köləsi olaraq ermənilər Qafqaza gəlmə bir xalq olmalarına baxmayaraq, qədim və zəngin Azərbaycanın ərazisində yurd salmaq, dövlət yaratmaq üçün hər cür yola - hiyləyə, fitnə-fəsada əl atmışlar.

Rusiyanın himayəsi altında hər cür vəhşiliyi, qəddarlığı etmək gücündə olan hiyləgər erməni daşnakları 1917-ci ildə hazırladıqları plana əsasən,

Mart soyqırımının qurbanları

istər Şimali Azərbaycanda, istər tarixi Azərbaycan torpaqlarında, istərsə də Qafqazın digər ərazilərində yaşayan azərbaycanlıları bütünlüklə məhv etmək lazım idi. Ermənilərin əsas məqsədi bir xalq və millət kimi azərbaycanlıların ən dəhşətli soyqırımını təşkil etmək, yer üzündən silmək idi.

Elə həmin plana əsasən 1918-ci ilin mart-may aylarında Bakıda, Şamaxıda, Qubada və Göyçayda ermənilər yerli əhaliyə qarşı kütləvi soyqırımı həyata keçirməyə başladılar.

Belə ki, may ayının 1-də məşhur daşnak zabiti Amazapsın başçılığı ilə yalnız ermənilərdən ibarət olan böyük hərbi dəstəsi Qubanı mühasirəyə alaraq şəhəri toplardan və pulemyotlardan atəşə tutdular. Artıq məlum idi ki, Amazapsın dəstəsi adi əsgərlərdən deyil, “Cəza dəstəsi” adlandırılan, vəhşilikləri ilə seçilən ermənilərdən təşkil olunmuşdur.

Amazapsın başçılıq etdiyi daşnak dəstələri Quba qəzasında 122 kəndi yandırdılar. Yerli sakinlər isə min bir əzablarla qətlə yetirildilər. Ermənilər adamların gözlərini çıxararaq "gözmuncuğu" düzəldirdilər. Erməni millətçiləri tərəfindən törədilən bu soyqırımı zamanı 30 minə yaxın adam öldürüldü.

Amazapsın “Cəza dəstəsi” Qubaya gələrkən Bakı-Xaçmaz dəmir yolunun sağ və sol tərəfində yerləşən kəndləri dağıtmış, yandırmış, əmlakını qarət etmiş, qaçıb canını qurtara bilməyənləri isə qətlə yetirmişdilər.

Ermənilər bütün kəndlərdə olan məscidləri dağıdaraq müqəddəs Quran kitablarını təhqir etmək məqsədilə ayaqlar altına atıb yandırmışlar.

Hər cür vəhşiliklər və talanlarla yanaşı, ermənilər ən alçaq hərəkətləri də etməkdən əl çəkmirdilər. Belə ki, qansız erməni əsgərləri şəhərin hörmətli ağsaqqallarına əmr etmişlər ki, onlara əylənmək üçün müsəlman qadın və qızları gətirsinlər. Bununla qəti şəkildə razılaşmayanları isə yerindəcə vəhşicəsi güllələmişlər. Bəzən ermənilər onların əmrlərini yerinə yetirməyən kişilərin gözlərini çıxarmış, qarınlarını xəncərlə doğram-doğram etmişdilər. Həmin vaxt azğın ermənilər yüzə yaxın qadın və qızı zorlamış, vəhşicəsinə qətlə yetirmişlər.

Şəhər əhalisinin əmlakı talan edilərək oğurlanmışdır. Təkcə Qubanın özündə dörd milyon manat nəgd pul, xeyli qızıl pul, qızıl və qiymətli daş-qaş və iyirmi beş milyon manatlıq ərzaq ehtiyatı ələ keçirilmişdir.

Qubada Amazapsın erməni dəstəsi 105 evi yandırmışdır. Böyük mülk evlərinin, şəhərdəki məscidlərin, bir sıra idarə və inzibati binaların yandırılıb külə döndərilməsi əhaliyə olduqca böyük ziyan vurmuşdur.

Quba işğalından dərhal sonra Amazaps şəhər camaatına qarşı hədə-qorxu müraciətilə çıxış edərək bildirmişdi: "Mən erməni xalqının qəhrəmanı və onun müdafiəçisiyəm... Mənə Xəzər dənizindən Şahdağadək olan ərazidə bütün müsəlmanları məhv etmək əmri verilmişdir".

Törətdikləri vəhşilikləri, amansız işgəncələri heç bir mənəvi narahatçılıq hissi keçirmədən həyasızcasına bəyan edən qansız erməni daşnaklarını sözlə ifadə etmək üçün artıq heç bir şərhə ehtiyac qalmır.

Mart hadisələri əslində bolşeviklərin daşnaklarla birlikdə həyata keçirdikləri milli qırğın idi. Bu qırğının əsas təşkilatçısı olan S.Şaumyan özü də 1918-ci il aprelin 13-də RSFSR XKS-ə yazdığı məktubunda etiraf etmişdi: "Biz süvari dəstəmizə birinci silahlı hücum cəhdindən bəhanə kimi istifadə etdik və bütün cəbhə boyu hücumu keçdik... Bizim altı min nəfərə yaxın silahlı qüvvələrimiz var idi... "Daşnaksütyunun" da üç-dörd min nəfərlik milli hissələri var idi ki, bunlar da bizim ixtiyarımızda idi. Milli hissələrin inkişafı vətəndaş müharibəsinə qismən milli qırğın xarakteri vermişdi, lakin buna yol verməmək mümkün deyildir. Biz bilərəkdən buna yol verdik".

Azərbaycanın görkəmli oğlu Üzeyir bəy Hacıbəyli 1918-ci ilin mart-may aylarında ermənilərin qansız hərəkətləri ilə bağlı yazırdı ki, "...əgər Osmanlı türk qəhrəmanları vaxtında köməyə gəlməsəydilər, azğınlaşmış ermənilər nəinki Bakıda, Şamaxıda, Qubada, bəlkə də bütün Azərbaycanda daşı-daş üstə qoymazdılar...". Bəli, o vaxt erməni vəhşiliklərinin qarşısına

türklər Göyçay bölgəsində sədd çəkdilər, daşnakların bütün dəstələri darmadağın edildi və Şimali Azərbaycanın bütün bölgələrindən qovulub çıxarıldılar.

Azərbaycandakı dağ yəhudilərinin soyqırımı

Azərbaycanın müxtəlif regionlarında, əsasən də Qubada yaşayan yəhudilərə qarşı 1918-ci ildə erməni daşnakları və digər erməni quldur dəstələri tərəfindən soyqırım həyata keçirilmişdir.

1918-1919-cu illərdə erməni caniləri Stepan Şaumyanın, Amazapsın və Lalayanın başçılıq etdiyi daşnak quldur birləşmələrinin Azərbaycan ərazisində törətdiyi soyqırım nəticəsində azərbaycanlılarla bərabər, ermənilərlə əməkdaşlıqdan imtina etmiş 3 minədək dinc yəhudi qətlə yetirilmişdir. Bədnam "Böyük Ermənistan" xülyasını həyata keçirmək üçün vandal erməni millətçiləri etnik azərbaycanlılarla yanaşı Cənubi Qafqaz regionunda tarixən yaşayan digər xalqlara da divan tutub, onlara qarşı kütləvi terror törədiblər. Bütün bu faktları hadisə ilə əlaqədar yüzlərlə şahid ifadələri, o dövrün tarixi sənədləri, Azərbaycandakı dağ yəhudilərinin qeydiyyat sənədləri, yəhudi ziyalılarının çoxsaylı yazılı müraciətləri təsdiq edir.

Yəhudilərin çoxsaylı müraciətlərindən sonra AMEA-nın İnsan Hüquqları İnstitutu tarixi faktları, xalqımıza qarşı törədilmiş çoxsaylı

cinayətləri araşdırmaq və üzə çıxarmaq istiqamətində geniş işlərə başlayıb. Nəticədə Azərbaycanda dağ yəhudilərinin dini icmasının rəhbərliyinin, Dövlət Arxivinin və ayrı-ayrı vətəndaşların köməkliyi sayəsində əldə olunan sənədlər geniş təhlil olunub, təkcə indiki Quba rayonu ərazisində ermənilər tərəfindən xüsusi amansızlıqla öldürülmüş 87 nəfər dinc yəhudi sakinin adı müəyyənləşdirilib. R. Mustafayev qeyd edib ki, Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivində aşkar olunan ilk sənəd Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin Fövqəladə İstintaq Komissiyasının 1918-ci il 2 dekabr tarixli rəsmi sənədi olub. Bu sənəddə Qubada ermənilər tərəfindən qətlə yetirilən dağ yəhudilərinin adlı siyahısı verilib.

Azərbaycanda yəhudilərin dini icmasının rəhbəri Semyon İxilov hələlik məlum olan qətlə yetirilmiş yəhudilərin siyahısını açıqlayıb və onların adlarını toplantı iştirakçılarının diqqətinə çatdırıb. Milliyyətçə yəhudi olan Azərbaycan Milli Məclisinin deputatı Yevda Abramov da çıxışında bildirib ki, onlarla yəhudinin ermənilər tərəfindən amansızca qətlə yetirilməsinə dair faktlar əsasında ona müraciətlər edilib və o bu faktları İnsan Hüquqları İnstitutuna təqdim edəcək. Deputatın sözlərinə görə, cani Şaumyanın oğlu hər dəfə Azərbaycana gələrkən atasının qanlı əməllərini sübuta yetirən faktları arxivdən oğurlamağa müvəffəq olurdu. Yevda Abramov ermənilərin bütün dövrlərdə tarixi faktları öz xeyirlərinə saxtalaşdırması, Cənubi Qafqazda qeyri-erməni millətlərinə qarşı amansız qətliamlar törətməsi, özlərinin isə bütün dünyaya yalançı, uydurma iddialar bəyan etməsi barədə faktlarla çıxış edib.

ZƏNGƏZUR QIRĞINLARI

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanın tarixi torpaqlarında erməni şovinizmi planlı, düşünülmüş şəkildə soyqırımı həyata keçirməyə başladı. Azərbaycanda qanlı qırğınlar, terrorlar həyata keçirən erməni şovinistləri “Böyük Ermənistan” və “Dənizdən dənizə dövlət” prinsiplərini reallaşdırmaq üçün ilk dəfə 1905-1907-ci illərdə yerli azərbaycanlılara qarşı soyqırım və deportasiya siyasətini həyata keçirdilər. Həmin illərdə Qərbi Azərbaycanın İrəvan, Göyçə, Zəngəzur mahallarında həmçinin Gəncə, Qarabağ və başqa bölgələrdə köklü təmizləmə siyasətinin aparılması erməni millətçiləri və çar Rusiyasının əsas məqsədlərindən biri idi.

1918-ci ildən 1920-ci ilin aprel çevrilişinə qədər erməni vəhşiliklərindən ən çox ziyan görmüş Azərbaycan bölgələrindən biri də Zəngəzur qəzası olmuşdur. Erməni quldur dəstələrinin bu müddət ərzində həmin qəzanın müsəlman əhalisinə qarşı güc tətbiq etməsi səngimir, hətta zamanla təkrar olundu.

Hündür, zirvəli dağlarla əhatə olunan Zəngəzur qəzasının əlaqələri Şuşa qəzası ilə tamamilə, Cəbrayıl qəzası ilə qismən kəsilmişdir. Müsəlman kəndləri tək-tək erməni kəndlərinin aralarında qaldıqlarına və bir-biriləri ilə əlaqə saxlamaq üçün yalnız erməni kəndlərindən istifadə etməyə məcbur olduqları üçün ermənilər həmin qəzada üstünlüyü öz əllərinə almışdılar. Erməni kəndlərindəki silahlı quldur dəstələri ilə yanaşı bu qəzada general Andranikin çox yaxşı təşkil edilmiş erməni əsgərlərindən ibarət nizami qoşunlarının olması qəzanın müsəlman əhalisinin vəziyyətinin daha da pisləşməsinə səbəb olmuşdur. Andranik öz ətrafında nizami qoşun və erməni quldur dəstələrini cəmləşdirib Azərbaycan ərazisinə soxularaq müsəlman əhalisindən tələb edirdi ki, ya Ermənistan hökumətinə tabe olsunlar, ya da qəzanın ərazisini tərk etsinlər. Guya bu qəza Ermənistan Respublikasına daxildir. Qəzanın əhalisi Andranikin bu tələblərini rədd etdikləri üçün ermənilər həmin əhaliyə qarşı eşidilməmiş vəhşiliklər törədirdilər. Öz respublikalarının ərazisini genişləndirməyə cəhd edərək ermənilər müsəlmanları amansız işgəncələrə məruz qoyurdular. Hətta müsəlmanlar könüllü olaraq öz doğma ocaqlarını tərk etdikdə belə ermənilər onların kəndlərini yandırır, özülünə qədər dağıdır, əhalini görünməmiş vəhşiliklərlə qətlə yetirir, mal-heyvanlarını sürüb aparır, əmlaklarını müsadirə edir, onların torpaq sahələrini zorla ələ keçirirdilər.

1918-ci ilin əvvəllərində Andranikin quldur dəstələri Basarkeçərə gələrək burada 6 erməni kəndi istisna olmaqla Azərbaycan kəndinin hamısında hərbi postlar qoymuşdular. Andranikin sağ əli rotmister Silikov qardaşlarının və

mayor Vahramın başılıq etdiyi qərargahın tapşırığı ilə Azərbaycan kəndləri üçün xərac müəyyən olunmuşdu. Onlar məhz camaatın mal-dövlətini əlindən aldıqdan sonra kəndlərdə kütləvi qırğınlara başlayırdılar. Kəndlər arasında gediş-gəliş qadağan olunmuş, türkə kömək edən, onları gizlədənlərin elə yerindəcə güllələnməsi əmri verilmişdi. Dərhal sonra erməni daşnakları özlərinin bədxah niyyətlərini birbaşa həyata keçirmək məqsədilə Novruz bayramına bir gün qalmış azərbaycanlıları kütləvi surətdə qırmağa, onların evlərini yandıрмаğa başlamışdılar. Həmin məsum gecədə Andronikin cəlladları təkcə Şişqaya kəndində 640 nəfəri (380 nəfəri uşaq, qadın və qoca) yandırmış və güllələmişdilər. Erməni yaraqlıları Kiçik Məzrə kəndində 90 nəfəri öldürmüş, iki qadını əsir götürmüş, Hüseyinquluğağalıda 30, Daşkənddə isə 21 adamı öldürmüş, evlərini yandırmışdılar. 40 mindən artıq adam öz doğma yurdlarını tərk edərək Kəlbəcər-Qumlubulaq aşırımı ilə Azərbaycana qaçmışdılar. Şişqayada azərbaycanlı ağsaqqalların bir qrupu daşqalaq edilmiş, adamların belinə qaynar samovar bağlamaqla onların qətlə yetirilməsi kimi vəhşiliklər törətmişdilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının məruzəsində Zəngəzur qəzasının 115 müsəlman kəndinin ermənilər tərəfindən dağıdılaraq, yer üzündən silindi qeyd olunur.

Məruzədə göstərilən 115 kənd ermənilər tərəfindən yandırılmış, kəndin əmlakı oğurlanıb aparılmış, ərazisi ermənilər tərəfindən zəbt olunmuşdur.

Yuxarıda göstərilən 115 kənd üzrə 3257 kişi, 2276 qadın və 2196 uşaq öldürülmüş, 1060 kişi, 794 qadın və 485 uşaq yaralanmışdır. Nəticədə tam olmayan məlumata görə, təkcə Zəngəzur qəzasında komissiyanın məruzəsi hazırlanana qədər 10068 azərbaycanlı öldürülüb və ya şikəst edilmişdir. Məruzədə deyilirdi ki, bu dəhşətli rəqəmlər hələ erməni vəhşilikləri haqqında tam məlumat vermir. Belə ki, erməni vəhşiliklərinin qurbanları daha çox olmuşdur.

AXC Fövqəladə İstintaq Komissiyasının üzvü (FİK) N.Mixaylovun hazırladığı məruzədə Andronikin quldur dəstəsinin 1918-ci il yayın sonu - payızda Zəngəzurda (Sisyanda) müsəlman əhalisinə qarşı törətdikləri 20 amansız qəddarlıq halı qeydə alınmışdır. Bölgədə törədilən saysız-hesabsız zorakılıq hallarını, insan ağına, mənəviyyatına zidd olan hərəkətləri, ağılasığmaz işgəncələri sadalamaqla bitməz.

Belə ki, şahidlərin ifadələri əsasında tərtib olunmuş məruzədə ermənilərin törətdikləri cinayətlər haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Vağudu kəndi dağıdırlarkən ermənilər 400 nəfər müsəlmanın sığındığı məscidin qapılarını bağlamış, əvvəlcə onun pəncərələrindən içəri əl qumbaraları tullamış, sonra isə bu müqəddəs Allah evini içindəki adamlarla birlikdə yandıraraq külə döndərmişdilər. Şahidlərin respublika Dövlət Arxivində bugünədək qorunub saxlanan ifadələrində qeyd olunduğu kimi, həmin kənddə ermənilər küçələrdə qaçıb canlarını qurtarmağa çalışan qadın və uşaqların başlarını qılıncla

üzürdülər. Şəki kəndində küçələr döşləri, qol və ayaqları kəsilmiş qadınların və bədənləri qılıncla iki yerə şaqqalanmış 3-4 yaşlı uşaqların cəsədləri ilə dolu idi. Çüllü kəndində ermənilər yorğan-döşəkdə xəstə yatan 9 azərbaycanlıni xəncərlə tikə-tikə doğramış, Bağırbəyli kəndində 7 nəfər azərbaycanlıni bir evə yığıb, evlə birlikdə diri-diri yandırmışdılar. Müsəlmanlar kəndində meyitlər o dərəcədə eybəcər hala salınmışdı ki, onların kimliyini müəyyən etmək qeyri-mümkün idi. Hamısının qolları, ayaqları, başları kəsilmiş və həmin əzalar bir-birlərindən elə uzaqlaşdırılmışdı ki, hansı əzanın kimə məxsus olduğunu aydınlaşdırmaq çətin məsələ idi. İrmişli kəndinə hücum edərkən ermənilər südəmər uşaqları süngülərin ucuna keçirib havaya qaldırır, o məsum körpələri elə havadaca qılıncla doğram-doğram edirdilər. Qeyd olunan vəhşiliklər ermənilərin törətdiyi cinayətlərin yalnız cüzi bir hissəsi idi. Bu cür və bundan daha dəhşətli vəhşiliklər ermənilərin dağıtdıqları bütün kəndlərdə təkrar olunurdu.

Bu cür dəhşətli cinayətlər demək olar ki, dağıdılmış müsəlman kəndlərinin hər birində törədilmişdir. Bütün bu cinayətlərin və qətliamların əsas törədiciləri isə "Daşnaksütyun" terror təşkilatının üzvü, qatil Andronikin başçılıq etdiyi erməni quldur birləşmələri idi. Dindirilən çox sayda şahidlərin ifadələrinə görə, bütün qətl-qarətlər onun ümumi rəhbərliyi altında həyata keçirilirdi.

Zəngəzur qəzasının müsəlman kəndlərinə hücum etmiş erməni quldur dəstələrinin başçıları və bu dəstələrin üzvlərlə üzvləri şahidlər tərəfindən tanınmışdı. Onlardan Gorus Nikolay Osipov, Simon Mirumov, Mehri kəndindən David Arşak, Matevos Maçians, Kəvər kəndindən Amazasp, Xatanan kəndindən zabit Avanes Ter-Petrosov, Arnazur kəndindən Sumbat Melik-Stepanov və onlarla başqaları idi.

Ümumilikdə, Zəngəzur qəzasının 100-dən çox müsəlman kəndi dağıdılmış, on minlərlə iribuynuzlu mal-qara və yüz minlərlə xırda buynuzlu qoyun-keçi ermənilər tərəfindən sürülüb aparılmış, bağlar, taxıl zəmiləri və otlaq sahələri yandırılmışdır. Qəzanın Azərbaycanın müxtəlif kəndlərinə qaçıb dağılmış əhalisinə ermənilər tərəfindən, o vaxtın qiymətləri ilə 1 milyard manata yaxın maddi ziyan vurulmuşdur.

Zəngəzurun müsəlman əhalisinə qarşı erməni vəhşilikləri 1919-cu ilin dekabr ayından etibarən yenidən şiddətləndi. Müsəlmanlar yaşayan Oxçu, Şəbadan, Atqız, Pirdavan kəndlərinə qarşı geniş hərbi əməliyyatlar başlandı. Bu əməliyyatlarda artıq erməni Ararat Respublikasının rəsmi nizami ordusu da iştirak edirdi. Lakin Ararat Respublikası hökuməti riyakarcasına bu işlərlə heç bir əlaqəsinin olmadığını, bu vəhşiliklərin guya ancaq Andronikin dəstəsi və başqa erməni quldur dəstələri tərəfindən törədildiyini bildirirdi. Andronikin "döyüşçüləri"nin vəhşilikləri misli görünməmiş həddə çatmışdı. Şahidlərin

söylədiklərinə görə, Vaqudi kəndində 15 gözəl qız erməni yaraqlılarına paylanmışdı. Onlar mənəvi və fiziki işgəncələrdən sonra öldürülmüşdülər. Həmin kənddə ermənilər qadınları öldürməzdən əvvəl zorlayır və döşlərini kəsirdilər.

Quldur dəstələri bütün müdafiəsiz müsəlman kəndlərini talan etdikdən sonra hər yeri və hər şeyi oda qalayırdılar. Müdafiə olunmağa cəhd göstərən kəndlər mühasirəyə alınır və yerlə-yeksan edilirdi. Bu hadisələrin iştirakçısı olan A.Lalayan yazırdı: "Türk qadınlarının və uşaqlarının, qocaların və yeniyetmələrin məhv edilməsində daşnak dəstələri maksimum "şücaət" göstərdilər. Daşnak dəstələrinin ələ keçirdiyi kəndlər canlı insanlardan "azad olunur" və eybəcərləşdirilmiş meyitlərlə dolu xarabazarlığa çevrilirdi".

Çıxışdan da aydın olur ki, Zəngəzurdə baş verən qanlı hadisələr zamanı erməni cəlladların qeyri-insani əməllərdə nə qədər səriştəli olduqlarını bir daha sübut edir.

1920-ci il yanvar ayının ortalarında Paris sülh konfransı ölkələri tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması ilə əlaqədar olaraq erməni millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı Zəngəzurdakı vəhşilikləri daha da fəallaşmışdı. Burada əsas məqsəd Zəngəzur qəzasını tezliklə tamamilə müsəlmanlardan təmizləyərək bu məsələnin Ermənistanın xeyrinə həll etmək idi. Artıq bu təmizləmə siyasətində Zəngəzurdakı erməni quldur dəstələri ilə yanaşı Ararat Respublikasının top və pulemyotlarla silahlanmış on mindən yuxarı nizami qoşun dəstələri də iştirak edirdi.

Bədxah erməni vandallarının etnik təmizləmə siyasətindən narahat olan yerli əhali tərəfindən 1920-ci il yanvarın 20-dən Azərbaycan Respublikasının Parlamentinə, hökumətinə, müxtəlif partiya fraksiyalarının rəhbərlərinə Zəngəzur, Cəbrayıl və Şuşadan çoxlu sayda həyəcanlı xəbərlər daxil olurdu.

Erməni millətçilərinin Zəngəzurdakı dəhşətli cinayətləri və onlara layiqli cavab verilməməsi azərbaycanlı əhali arasında ümitsizlik doğururdu. 1920-ci il yanvarın 23-də Cəbrayıldan müəllim Hüseyn Axundzadə və başqaları tərəfindən Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamenti və Hökuməti adına göndərilən teleqramda deyilirdi: "Zəngəzur müsəlmanları sarıdan başınız sağ olsun. Zəngəzurlular nə qədər ağıladılarsa da, nalələri Zəngəzur dağları, dərələri və obaları arasından bir tərəfə çıxmadı... Qızlar və gəlinlər ermənilərin əlinə keçmiş, onların namuslarına təcavüz edilmişdir. Zəngəzurdə düşmən müqabilində bir az kişi qalıb. Lakin onlar da ümitsiz vəziyyətdədirlər. Heç bir tərəfdən kömək gəlməmişdir. Ermənilərin nizami orduları on min nəfərə çatmışdır və qüvvələri hər an artmaqdadır".

Həmin gün Cəlil Sultanovdan da Azərbaycan parlamentinə və hökumətinə aşağıdakı məzmununda teleqram daxil olmuşdur: "İndicə aldığım səhifə

məlumata görə, yanvarın 19-da erməni nizami ordusu 10 top və çoxlu pulemyotlarla Xocahan və Qaladərəsi arasındakı bir sıra tatar (Azərbaycan) kəndlərinə hücum etmişlər. Dünənə qədər 15 kənd məhv edilmişdir".

Cəlil Sultanov əməliyyat yerindən parlamentə göndərdiyi üçüncü teleqramda yazırdı: "Bu gün axşam vaxtı qəza rəisi ilə birlikdə Cəbrayıl gəldim. Açıq səma altında Zəngəzurdan təzəcə gəlmiş on minlərlə lüt, ac qadın və uşaq qaçqınları gördüm. Zəngəzur qəzası İrəvandan on top və pulemyotlarla gəlmiş nizami ordu tərəfindən tamamilə məhv edilmişdir. Vuruşmada iştirak edən nizami erməni ordusunun sayı on minə çatır... Aldığımız məlumata görə, sabah Zəngəzur tərəfdən Cəbrayıl qəzasına hücum başlanır. Məqsəd Qarabağ erməniləri ilə birləşmək, nəticədə, Naxçıvanla əlaqəni tamamilə kəsmək, beləliklə də, həm Qarabağ, həm də Naxçıvan məsələsini birdəfəlik həll etməkdir. Qarabağın dağlıq hissələrinin erməniləri sürətlə üsyana hazırlayırlar".

Yanvarın 24-də Cəlil Sultanovun Cəbrayıldan göndərdiyi son teleqramda deyilirdi: "Bütün teleqramlarıma əlavə olaraq, hərbi əməliyyat yerindən məlum edirəm ki, Zəngəzur sarıdan başınız sağ olsun. Ermənilər öz qüvvələrini Cəbrayıl qəzasının sərhədində cəmləşdirirlər. Qarabağı xilas etmək lazımdır. Erməni xəyanəti və hiyləgərliyi qurbanlarının sayı hesaba gəlməzdir".

Yaranmış acınacaqlı vəziyyətin qarşısını almaq, dinc əhaliyə qarşı erməni işgəncələrinə son qoymaq naminə Dövlət Müdafiə Komitəsinin qərarı ilə hərbi

nazirlik Xankəndi qarnizonunda və Gəncədə olan əsgəri qüvvələri Cəbrayılə yönəldilir. Daxili işlər naziri vəzifəsini icra edən M.Vəkilov 1920-ci ilin fevralında Qarabağ general-qubernatoruna, Zəngəzura hərbi yardım məqsədilə digər yerlərin əhalisindən təşkil olunmuş min nəfərlik müdafiə dəstəsi yaradaraq bölgəyə gətirilməsini tapşırır.

Görülmüş tədbirlər nəticəsində Cəbrayıl qəzasından göndərilən 600 nəfərlik süvari dəstəsinin və Zəngəzur qəzası 3-cü sahəsinin pristavı Cəmilbəyovun 2 pulemyotla göndərdiyi 300 nəfərlik silahlı dəstələr birgə səy nəticəsində həm əsgərlərin sayı, həm hərbi texnika cəhətdən özlərindən 6 dəfə üstünlüyə malik erməni ordusuna böyük zərbələr endirərək Dondarlı ilə bərabər Qubadlı və digər kəndləri ermənilərdən geri aldılar. Dondarlıdakı məğlubiyyətdən sonra erməni silahlı qüvvələri Əliquluşağı kəndindən Zəngilana qədər olan ərazidə geri çəkilməyə məcbur oldular. Bu həm də azərbaycanlı əhalidə mübarizəyə ümid oyatdı və sübut etdi ki, azərbaycanlılar yaxşı təşkil olunduqda ermənilərə layiqincə cavab verə bilirlər. Bu qələbə ermənilərin Qarabağa soxulmaq planları pozdu. Həm də bu vaxt Türkiyə hərbi hissələrinin Naxçıvan mahalında yerli əhali ilə birlikdə ermənilərə qarşı döyüşlərdə erməni qüvvələrinə üstün gəlməsi erməniləri məcbur edir ki, özlərinin Zəngəzurdakı hərbi qüvvələrinin 2 minlik bir hissəsini kömək üçün geri çağırınsın.

Nəticədə Azərbaycan Ordu birləşmələri Cəbrayıl və Zəngəzur partizanları ilə birlikdə apardıqları müvəffəqiyyətli əməliyyatlar nəticəsində bir neçə kəndi ermənilərdən geri almış, hətta onlardan əsir götürmüş və hərbi sursat ələ keçirmişdir.

Azərbaycan ordusunun müvəffəqiyyətli əməliyyatlarını pozmaq, onlar arasında çəşqinliq yaratmaq məqsədilə 1920-ci ilin martında Novruz bayramı günü ermənilər azərbaycanlıların bayram şənliklərinə başı qarışdığı bir vaxtda Qarabağda qiyam qaldırır və Azərbaycan ordusunun Xankəndindəki hərbi hissənin düşərgəsinə xaincəsinə basqın edirlər. Qarabağ qiyamı Azərbaycan ordusu tərəfindən müvəffəqiyyətlə yatırılır. Öz təcavüzkarlıq niyyətindən əl çəkməyən Ermənistan daşnak hökuməti Zəngəzura əlavə silahlı qüvvələr göndərməklə burada hərbi əməliyyatları yenə də qızıdırırdı. Nəticədə əlavə yeni qüvvələr alan erməni hərbi hissələrinin martın 27-də başlanan yeni hücumları nəticəsində bölgədə vəziyyət yenə də ağırlaşır. Güllə çatışmadığı üçün partizan dəstələri geri çəkilməyə məcbur olurlar. Fürsətdən istifadə edərək Qarabağ ermənilərindən yardım alan Zəngəzurdakı daşnak ordusu martın 27-də Fərican kəndinə hücum etmişlər. Martın 29-da gedən döyüşlər nəticəsində azərbaycan əsgərləri heç bir itki vermədən Əliquluşağı kəndini geri almış və 300-ə qədər erməni məhv etmişdir.

Lakin martın sonu, aprelin əvvəllərində Zəngəzur və Qarabağ erməni silahlı

Qətliam (Qanlı yazılmış tariximiz)

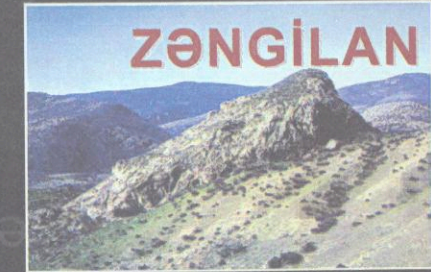
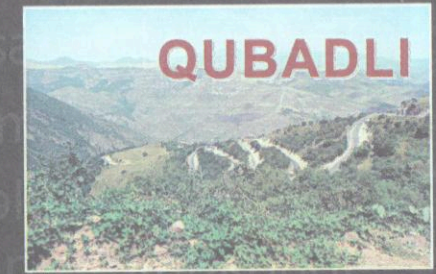
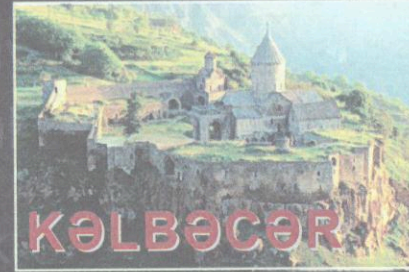
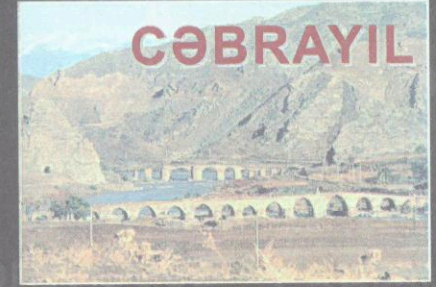
dəstələrinin xeyli üstün qüvvələrlə güclü hücumları nəticəsində Həkəri çayından Şuşaya qədər olan ərazidəki Əliyanlı, Müsəlmanlar, Muradxanlı, Qaraimanlı və s. kəndlərin əhalisi öz yaşayış yerlərini tərk edərək Cəbrayıl qəzasına qaçmağa məcbur oldular.

1920-ci il aprelin 27-də XI Qızıl Ordunun Bakını, sonra isə Azərbaycanın başqa bölgələrini işğal etməsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün gördüyü tədbirləri başa çatdırmağa imkan vermədi. Ermənistan Sovetləşən kimi heç bir qeyri şərtsiz həmin ərazilər Sovet Ermənistanına bağışlandı. Bu, sovet Rusiyasının bölgədə yeritdiyi yeni müstəmləkəçilik siyasətinin təzahürü idi. Görünür ki, bu məsələnin tamamilə öz xeyirlərinə həll olunduğunu hiss edən ermənilər müvəqqəti sakitlik yaratmaq üçün Zəngəzurdan qovulmuş azərbaycanlı əhalinin geriyyə, öz yurd-yuvalarına qayıtmalarına etiraz etmirdilər. Ancaq sonrakı hadisələr göstərdi ki, bu razılıq müvəqqəti idi. Bütün vasitələrdən istifadə edən ermənilər bu ərazidə yaşayan azərbaycanlıları sıxışdıraraq azaltmış, 1980-ci illərin axırlarında M.Qorbaçovun bədnam "yenidənqurma" siyasətindən məharətlə bəhrələnərək onları son nəfəslərinə qədər əzəli və əbədi torpaqları olan Zəngəzurdan qovmuşlar. Məkrli planlarını onilliklərlə irəlicədən hesablayan ermənilər daim azərbaycanlıları bu bölgədən sıxışdırmış, nəhayət, ötən əsrin 80-ci illərinin sonunda SSRİ rəhbərliyindəki himayədarlarının köməyi ilə onları əzəli Azərbaycan torpağı Zəngəzurdan son nəfərinə kimi çıxarmışdılar.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq öz bədxah niyyətlərini həyasızcasına həyata keçirmək məqsədilə xalqımızın başına gətirilən işgəncəli oyunlar tariximizin yaddaşına qanlı hərflərlə həkk olunmuşdur. Əlbəttə, bir gün erməni vandalları bütün vəhşiliklərinin cavabını qanun qarşısında verəcək, haqq öz yerini tapacaqdır.

XOCALI

XOCALI FACIƏSİ

"Xalqımızın qəhrəman, igid övladları torpaqlarımızın müdafiəsi uğrunda vuruşaraq şəhid oldular. Ancaq bütün bu tarixin içində Xocalı faciəsinin xüsusi yeri var. O da ondan ibarətdi ki, bir tərəfdən bu, hər bir Xocalı sakininin öz torpağına, millətinə, Vətəninə sədaqətliyinin nümunəsidir. İkinci tərəfdən də Ermənistanın millətçi, vəhşi qüvvələri tərəfindən Azərbaycana qarşı edilən soyqırımıdır - vəhşiliyin görünməmiş bir təzahürüdür".

Heydər Əliyev

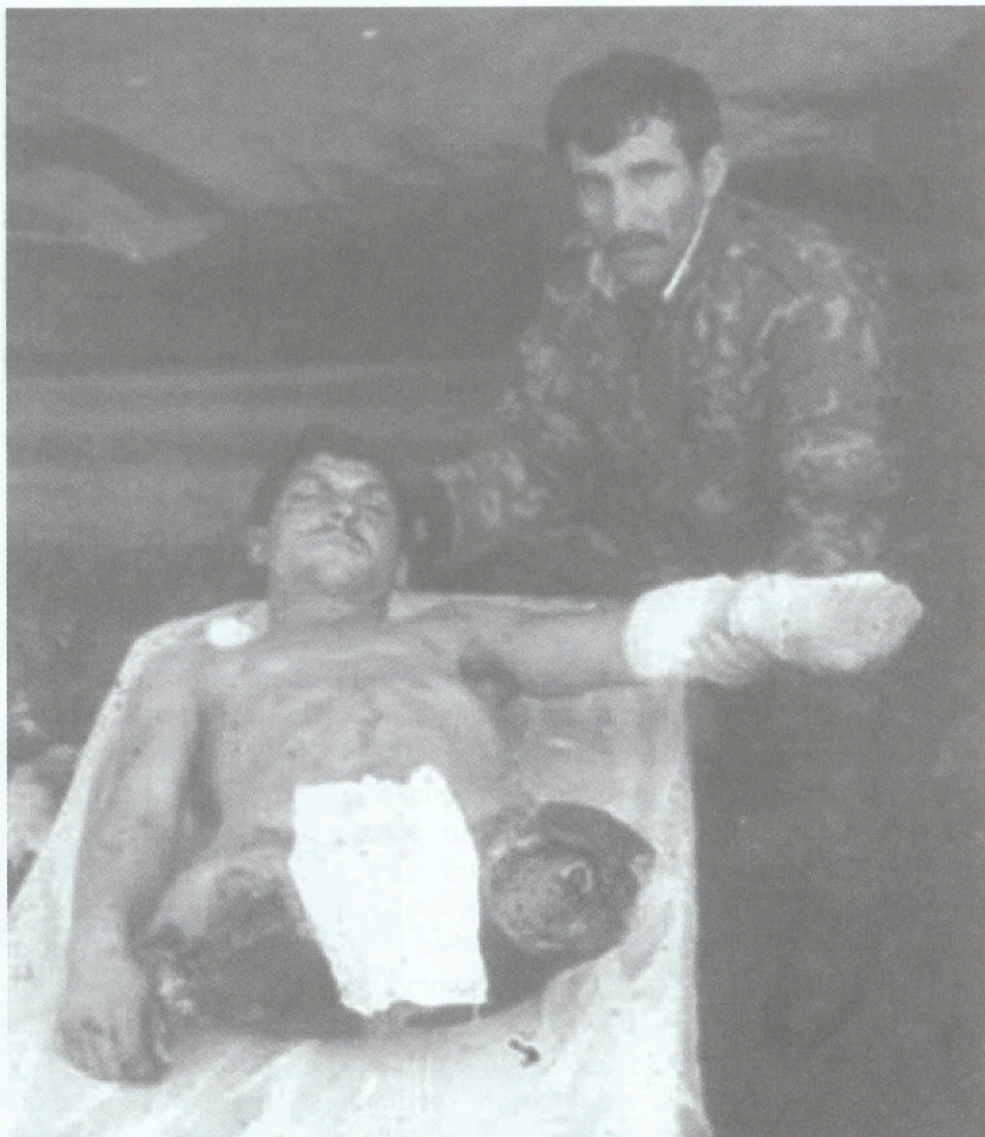
Xocalı soyqırımı Azərbaycan tarixinə ən dəhşətli və faciəli səhifələrdən biri kimi daxil olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan xalqı 200 il ərzində erməni millətçi-şovinistlərinin davamlı olaraq etnik təmizləmə, soyqırım siyasətinə məruz qalmışdır. Azərbaycan xalqı tarixi torpaqlarından qovulmuş, qaçqına, məcburi köçkünə çevrilmiş və bütün bunlar ermənilər tərəfindən kütləvi qırğınlarla müşayət olunmuşdur. Azərbaycanlıların öz tarixi-etnik torpaqlarından qovulması sovet dövründə də davam etmişdir. 1948-1953-cü illərdə Ermənistandan 150 min azərbaycanlı deportasiya olunaraq Azərbaycanın Kür-Araz düzənliyində yerləşdirilmişdir. 1988-ci ildə isə öz tarixi torpaqlarında yaşayan 250 min azərbaycanlı bu ərazidən qovulmuş, bununla da Ermənistan monoetnik dövlətə çevrilmişdir. 1988-ci ildən Dağlıq Qarabağ ətrafında başlayan hadisələr erməni ideoloqlarının "dənizdən dənizə Ermənistan" adlı sərsəm bir ideyasını reallaşdırmaq cəhdi kəndlərin, şəhərlərin dağılması, on minlərə günahsız insanın ölümü, yüz minlərlə azərbaycanlının öz tarixi torpaqlarından didərgin düşməsi ilə nəticələndi.

Bütün beynəlxalq hüquq normalarına zidd olaraq Ermənistan dövləti Dağlıq Qarabağı özünə birləşdirmək istəyir, bu yolda bütün cinayət və vəhşiliyə hazır olduqlarını nümayiş etdirirlər. XX əsrin faciəsi olan Xocalı soyqırımı bu aqressiv və cinayətkar erməni siyasətinin nəticəsidir. XX əsrin sonunda baş vermiş bu faciə tək-cə Azərbaycan xalqına deyil, bütün insanlığa, bəşəriyyətə qarşı yönəlmiş ən ağır cinayətlərdən biridir. Xocalı soyqırımı əsrin Xatın, Xirosima, Naqasaki və Sonqmi kimi dəhşətli faciələri ilə bir sırada dayanır.

Ermənilərin Xocalı şəhərini hədəfə almaqda məqsədi nə idi? Bu bir tərəfdən Qarabağın dağlıq hissəsində azərbaycanlılardan ibarət olan, strateji əhəmiyyətli maneəni aradan qaldırmaq idisə, digər tərəfdən ümumiyyətlə Xocalını yer üzündən birdəfəlik silmək məqsədi idi. Çünki Xocalı elə bir yaşayış məskəni idi ki, o, Azərbaycan tarixinin qədim dövrlərindən müasir dövrə qədər tarix və mədəniyyət ənənələrini özündə əks etdirirdi. Bu xüsusi mədəniyyət tarixə Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti kimi düşmüşdür. Xocalının kromlexləri, dolmenləri, siklopları, kurqanları və digər abidələri, həmçinin müxtəlif növ məişət əşyaları insan cəmiyyətinin inkişaf dinamikasını özündə

əks etdirən maddi mədəniyyət nümunələridir. Erməni işğalından sonra bütün bu maddi mədəniyyət abidələrinin məhv edilməsi və dünyanın ən qədim məzarlıqlarından sayılan Xocalı qəbiristanlığının texnika vasitəsiylə darmadağın edilməsi erməni vandalizminin bariz nümunəsi olmaqla yanaşı dünya mədəniyyətinə qarşı zorakılıq aktıdır.

1992-ci il fevralın 26-da Ermənistan hərbi birləşmələri 7 min əhalisi olan Xocalı şəhərində genosid aktı həyata keçirdi. Ermənistan hərbi birləşmələrinin şəhərə hücumu zamanı burada yalnız 3 minə yaxın insan qalmışdı. Çünki, mühasirədə qaldığı 4 aydan artıq zaman ərzində blokadada olduğu üçün əhalinin xeyli hissəsi şəhərdən çıxmaq məcburiyyətində qalmışdı. Xocalı soyqırımını zamanı 613 nəfər ödürüldü, 1000 nəfər müxtəlif yaşlı dinc sakin aldığı güllə yarısından əlil oldu. 106 nəfər qadın, 63 azyaşlı uşaq, 70 qoca öldürüldü. 8 ailə tamamilə məhv edildi, 25 uşaq hər iki valideynini, 130 nəfər valideyinlərindən birini itirdi. Faciə baş verən gecə 1275 nəfər dinc sakin girov götürüldü, onların 150-sinin taleyi indi də məlum deyil.

1992-ci il fevralın birinci yarısınaqədər ermənilər Şuşa-Xocalı yolu və Şuşanın ətrafındakı yaşayış məntəqələrini ələ keçirdilər. Xocalı şəhəri tam mühasirəyə alındı, həmçinin hava nəqliyyatı vasitəsi ilə əlaqələr də kəsildi. Düşmənin zenit-raket kompleksləri və zenit artilleriyası vertolyotların Xocalıya uçuşlar etməsinə imkan vermirdi. 1992-ci il fevralın 25-dən 26-a keçən gecə erməni silahlı dəstələri 366-cı motoatıcı alayla birlikdə hücumə keçərək Xocalı şəhərini və yaxınlıqda yerləşən aeroportu zəbt etdilər. Erməni silahlı dəstələri Rusiyanın 366-cı motoatıcı alayı ilə birlikdə Xocalı sakinlərinə qarşı dəhşətli soyqırım törətdilər. Xocalı Dağlıq Qarabağda yalnız azərbaycanlıların yaşadığı 57 yaşayış məntəqəsindən biri idi. Bu qəsəbə Ağdam-Şuşa və Xankəndi-Əsgəran yolu üzərində strateji əhəmiyyətli mövqeyə malik idi. Xocalının əhalisi 1991-ci ildə 7 min nəfər idi, burada Ermənistandan, Xankəndindən və Dağlıq Qarabağın digər yerlərindən qovulmuş Azərbaycan türkləri, həmçinin Özbəkistandan çıxarılmış məhsəti türkləri də məskunlaşmışdılar. Ermənilər Xocalıya hücum zamanı “yandırılmış torpaq” taktikasını yeritdilər. Hücumdan əvvəl bir neçə saat ərzində qəsəbə toplar və zirehli texnikadan fasiləsiz atəşə tutuldu və xarabalığa çevrildi. Həmin dövrdə Ermənistanın prezidenti L.Ter-Petrosyan erməni ordusuna müraciətlə deyirdi: “Siz, ermənilər düşməni öldürərkən ürəyiyumşaqılıq göstərməməlisiniz. Dağlıq Qarabağda azərbaycanlı deyilənləri qırıb qurtarana və orada öz sivilizasiyamızı bərqərar edənə qədər sizin düşməne yazığınız gəlməməlidir”. Sonralar əsir götürülmüş erməni əsgərlərinin dedikləri bu vəhşi xəttin həyata keçirildiyini təsdiq edir. Mixail Qazaryan (Hadrut rayonunun sakini) bildirirdi ki, “Əlbəttə, mən müharibəyə getdiyimi başa düşürdüm,

ancaq uşaqlara atəş açacağımı və hətta öldürəcəyimi ağılıma da gətirməzdim”. Aşot Barxudaryan (Mehri rayonunun sakini) isə göstərirdi ki, “adamlar qışqırır, ağlayırdılar, bizim yaralıları çıxarırdılar, azərbaycanlılar isə yolun ortasında qalmışdılar, tanklar, zirehli texnika, yük maşınları onların üzərindən keçib gedirdilər”. Rantik Mirzoyan (İrəvan şəhərinin sakini) isə belə xatırlayırdı: “Və burada mən bizimkilərin törətdikləri vəhşilikləri gördüm. Mən heç vaxt belə şey görməmişdim. Meyidlərin iyi hər yanı bürümüşdü. Hər yerdə meyidlər tökülüb qalmışdı”. Ermənistanın indiki prezidenti Serj Sarkisyan isə ermənilərin həqiqi simasını açaraq xarici jurnalistlə müsahibəsində bildirirdi: “Xocalıya qədər azərbaycanlılar elə bilirdilər ki, bizimlə zarafat etmək olar, onlar fikirləşirdilər ki, ermənilər mülki əhaliyə əl qaldırmazlar. Biz bu streotipi dağıtdıq. Məhz bu baş verdi”.

Xocalının sağ qalmış sakinləri isə hadisələri xatırlamaqdan da dəhşətə gəlirlər. Sənubər Ələkbərova danışır ki, “meyidlərdən böyük bir dağ əmələ gəlmişdi, anamı güllələdilər, qızlarım Sevinc və Hicranı yaraladılar, güllə mənə də dəydi, gənc qadınlar və uşaqlar qarın üstündə ölürdülər”. Cəmil Məmmədov belə xatırlayır ki, “mən 5 yaşlı nəvəmi və 14 min manat pulu götürərək meşəyə tərəf qaçdım, səhər başa düşdüm ki, uşaq soyuğa dözməyəcək, ona görə yaxınlıqdakı Naxçıvanik kəndinə getdim, orada ermənilər bizi əsir götürdülər, orada mənim dırnaqlarımı çıxardılar, təpiklə sifətimə zərbələr endirdilər, nəvəmi əlimdən aldılar, bu günə qədər onun taleyi haqda heç bir məlumatım yoxdur”. Səriyyə Talıbova isə daha dəhşətli hadisələrin şahidi olmuşdu: “Bizi erməni qəbiristanlığına gətirdilər... Burada erməni döyüşçünün qəbri üstündə 4 məshəti türkünə və 3 azərbaycanlı qurban kəsdilər... Sonra valideynlərin gözləri qarşısında uşaqlarına işgəncə verdilər və öldürdülər... Az sonra milli ordunun formasında 2 azərbaycanlı gətirdilər, ucu iti dəmirlə onların gözlərini çıxardılar”. On bir yaşlı Ramil Həsənov xatırlayır ki, “dostlarım Elçin və Elgizin meşədə necə öldüklərini yadımdan çıxara bilmirəm, onların ayaqları donmuşdu, bizimlə qaça bilmirdilər, lal-dinməz qarın üstündə uzanmışdılar və yavaş-yavaş gözlərini yumurdular”.

Xocalı soyqırımını dünyanın heç bir faciəsi ilə müqayisə oluna bilməz. Bu faciəni törətmiş millətə isə dünya birliyində yer yoxdur. Dünya bunu nə vaxtsa başa düşəcək və qərarını verəcəkdir. Qətlə yetirilənlərin cəsədlərinin əksəriyyətini şəhərdən çıxartmağa ermənilər imkan verməmiş, ona görə də yalnız 335 nəfərin meyidini dəfn etmək mümkün olmuşdur. Bu günə qədər 150 nəfər Xocalı sakininin taleyi ilə bağlı heç bir məlumat yoxdur. Onlar hələ də erməni girovluğunda saxlanılırlar. Xocalı üzərinə hücumu mayor Seyran Ohanyan, Yevgeni Nabokixin, Valeri Çitçyan və erməni əsilli 50-dən artıq

zabit və praporşik rəhbərlik etmişlər. Həmin dövrdə Xocalıdan Ağdama gətirilmiş 181 meyid (130 kişi, 51 qadın, 13 uşaq) məhkəmə-tibbi ekspertizadan keçirilmişdir. Nəticədə müəyyən edilmişdir ki, 151 nəfər güllə, 20 nəfər qəlpə, 10 nəfər küt alətlərlə öldürülmüşdür. Meyidlərin əksəriyyətinin baş dəriləri soyulmuşdur, burunları, qulaqları və digər orqanları kəsilmişdir. Ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmiş azərbaycanlı uşaqların sinəsi yarılıb ürəkləri parçalanmış, əksər meyidlər isə tikə-tikə doğranmışdır.

Ermənilər Xocalı üzərinə hərbi əməliyyat keçirmək məqsədilə hücum etməmişdilər. Onların

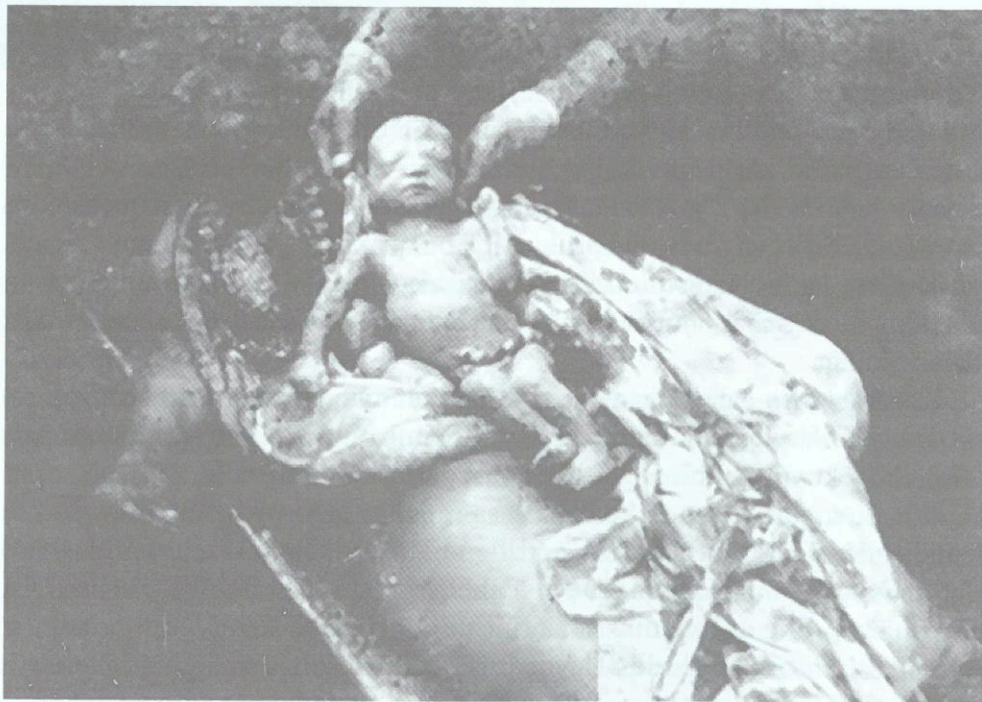
məqsədi dinc əhaliyə divan tutmaqdan ibarət idi. Onlar yaxşı bilirdilər ki, Xocalıda ciddi hərbi qüvvə yoxdur. Şəhərin az saylı müdafiəçiləri XTM dəstəsinin bir bölüyü, yerli özünümüdafiə taburu və minomyot batareyasından ibarət idi. Əlif Hacıyevin rəhbərlik etdiyi bu qüvvələr axıra qədər müqavimət göstərdilər, lakin düşmənin dəfələrlə üstün qüvvəsi və texnikasının qarşısını ala bilmədilər. Şəhərin müdafiəçilərinin, demək olar ki, hamısı qəhrəmanlıqla həlak oldular.

Xocalıda baş verən hadisələri bütün dünya ictimaiyyəti ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımını kimi tanımalıdır. Çünki soyqırımın bütün obyektiv cəhətlərinə Xocalıda rast gəlmək mümkündür.

Xocalı soyqırımının epizodları insanı dəhşətə gətirir. Xocalı faciəsinin şahidi olan sakinlərinin başına gətirilən olmanın vəhşiliklər insanı heyrətə gətirir. Xocalı sakini Əntiqə erməni hərbiçilərinin tələb etdiyi "bu yerlər böyük Ermənistanın bir hissəsidir" sözlərini dilinə gətirmədiyinə görə ermənilər tərəfindən diri-diri yandırıldı. Heydərov Camal Əbdülhüseyn oğlu - "Qaraqaya

deyilən yerin yaxınlığındakı fermanın 2 kilometrliyində eybəcər hala salınmış xeyli azərbaycanlı meyiti var idi. Qətlə yetirilmiş uşaqların sinəsini yarıb ürəklərini parçalamış, əksər meyitləri isə tikə-tikə doğramışdılar". Heydərrov Şahin Zülfiqar oğlu - Naxçıvanik kəndi (Xocalı) yaxınlığında 80-ə yaxın meyit görüb. Meyitlər qorxulu vəziyyətə salınmış, başları kəsilmişdir. Milis mayoru Əlif Hacıyev, yaxın qohumları Səlimov Fəxrəddin, Səlimov Mikayıl da qətlə yetirilənlər arasında olmuşdur. Hübətov Cəlil Hübətəli oğlu - Ermənilər onun gözü qarşısında həyat yoldaşı Füzə, oğlu Muğan, qızı Simuzər və gəlini Südəbəni güllələmişlər. Paşayeva Kübra Adil qızı - Kətik meşəsinə girəndə ermənilərin mühasirəsinə düşmüşdür. Gizləndiyi kollarıdan həyat yoldaşı Paşayev Şura Tapdıq oğlu, oğlu Paşayev Elşad Şura oğlunun güllələnməsinin şahidi olmuşdur. Əmirova Xəzəngül Təvəkkül qızı Xocalı işğal olunan zaman erməni silahlıları onun ailəsini bütünlüklə girov götürmüşdür. Ermənilər Xəzəngülün anası Rayanı, 7 yaşlı bacısı Yeganəni və xalası Göycəni güllələyib, atası Əmirov Təvəkkülü isə benzini tökərək yandırmışlar. Əliyeva Zoya Əli qızı 150 nəfərə qədər adamla 3 gün meşədə qalıb. Meşədə Zoyanın yanında Əhmədova Dünya və onun bacısı Gülxar donaraq ölmüşdür. Mustafayeva Kübra Əliş qızı - "Ermənilər bizi girov götürən kimi yanımdakı altı nəfəri yerində güllələmişlər". Kərimova Səidə Qurban qızı - "12 nəfərlə birlikdə girov götürüldük. Ermənilər qızım Nəzakəti, Tapdığı, Səadəti, İradəni işgəncə ilə öldürmüşlər". Nəcəfov Əli Ağami oğlu -

"Ermənilər qaçan adamları mühasirəyə alaraq 30-40 nəfəri yerində güllələmişlər".

Ermənilər sağ qalmış insanlar üzərində tamamilə təhqiredici hərəkətlər həyata keçirmişdilər. Onların başının dərisini soymuş, başlarını və bədənin digər orqanlarını kəsmiş, uşaqların gözlərini çıxarmış, hamilə qadınların qarını yarmışdılar. Hücum zamanı Xocalıda istifadəsi qadağan olunmuş 5,45 kalibrli patronlardan və kimyəvi silahlardan istifadə edilmişdir. Bütün bunlar Ermənistanın Cenevrə konvensiyasının protokollarını pozaraq, müharibə qaydalarına zidd olaraq dinc sakinlərə qarşı həyata keçirilən soyqırım olduğunu təsdiqləyir.

Xocalı soyqırımının xüsusi amansızlıqla törədilməsi rus, gürcü, ingilis, fransız, alman, amerikalı və digər ölkələrin vətəndaşı olan jurnalist və publisistləri dəhşətə gətirmişdir.

Xocalı qaçqınlarının BMT, Avropa İttifaqı və Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatına müraciətində deyilir: Artıq 10 ildən artıqdır ki, biz, qaçqın vəziyyətinə düşmüş xocalılar, ürək ağrısı və eyni zamanda böyük ümidlə bütün dünyanın sülhsevər xalqlarına, beynəlxalq təşkilatlara müraciət edirik. Sizdən xahiş edirik, erməni hərbi təcavüzü nəticəsində bizim başımıza gələn bəlaya laqeyd qalmayasınız. Biz inanırıq ki, dünyanın BMT, Aİ və ATƏT kimi kifayət qədər nüfuzlu beynəlxalq təşkilatları, sülhsevər ölkələri Ermənistan kimi dövlətin belə təcavüzkarlığına və özbaşınalığına qarşı tədbir görəcəklər.

Dünyada qəbul olunmuş beynəlxalq konvensiyalar, ümumbəşəri qanunlar Xocalı faciəsi kimi soyqırımları pisləyir, yolverilməz olduğunu bildirirlər. Azərbaycan xalqı 1948-ci il 9 dekabr "Soyqırım cinayətinin xəbərdarlıq edilməsi və cəzalandırılması" konvensiyasını rəhbər tutaraq, Ermənistan Respublikasına qarşı BMT-nin Beynəlxalq məhkəməsində iddia qaldırmaq üçün bütün hüquqi əsaslara malikdir. Dünya bilməlidir ki, bu cinayət, təkcə Azərbaycan xalqına qarşı deyil, həm də bütün sivilizasiyalı dünyaya, bəşəriyyətə qarşı yönəldilmişdir. Bu gün Ermənistanda mühüm dövlət postları tutanlar, Seyran Ohanyan, Serj Sarkisyan eləcə də Robert Köçəryan və digərləri baş vermiş soyqırımın günahkarları kimi beynəlxalq məhkəmə qarşısında cavab verməlidir.

Cinayət cəzasız qalmamalıdır. Ermənistanın hərbi-siyasi təcavüzü dünya ictimaiyyəti tərəfindən ittiham edilməlidir. Beynəlxalq təşkilatlar, dünya dövlətlərinin parlamentləri Ermənistan Respublikasının Azərbaycan torpaqlarında törətdiyi hərbi cinayətə - Xocalı soyqırımına, əsl soyqırım hadisəsi kimi beynəlxalq siyasi-hüquqi qiymət verməlidirlər.

Beynəlxalq cinayət ayrı-ayrı dövlətlərin hüquq və qanun mənafelərini,

beynəlxalq səviyyədə tanınmış insan hüquqlarını kobud və kütləvi şəkildə pozan, hüquqi tərkibi beynəlxalq hüquq normalarında müəyyən olunmuş, beynəlxalq hüquqa zidd olan əməllərə deyilir. Beynəlxalq hüquq elmində “beynəlxalq cinayət” və “beynəlxalq xarakterli cinayət” kateqoriyaları fərqləndirilir. Soyqırım cinayəti beynəlxalq cinayət kateqoriyasına aiddir. Həmin cinayətlərin əsas tərkibləri ikinci dünya müharibəsindən sonra yaradılmış Beynəlxalq Hərbi tribunalların (Nüumberq və Tokio) nizamnaməsində ifadə olunmuşdur.

XOCALI SOYQIRIMININ BEYNƏLXALQ CİNAYƏT KİMİ HÜQUQİ ƏSASLARI

Xocalı soyqırımının beynəlxalq cinayət kimi tövsifi üçün hüquqi əsaslar aşağıdakılar hesab olunmalıdır:

1. BMT Baş Məclisinin 9 dekabr 1948-ci il tarixli 260 (III) sayılı qətnaməsi ilə qəbul edilmiş Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiya (Konvensiya 1951-ci ildə qüvvəyə minmişdir);
2. Nüumberq Hərbi Tribunallarının Nizamnaməsi (Nizamnamədə birbaşa soyqırım cinayəti göstərilməsə də, həmin cinayəti təşkil edən əmələr insanlıq əleyhinə cinayətlər və müharibə cinayətləri kimi nəzərdə tutulmuşdur);
3. Yuqoslaviya Beynəlxalq Cinayət Tribunalı Nizamnaməsi (maddə 7. 4);
1. Ruanda Beynəlxalq Cinayət Tribunalı Nizamnaməsi (maddə. 1);
2. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statusu (maddə6);
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi (maddə103);
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında” 26 mart 1998-ci il tarixli fərmanı.

XOCALI SOYQIRIMININ BEYNƏLXALQ HÜQUQİ NƏTİCƏLƏRİ

Beynəlxalq hüquq soyqırım cinayəti ilə əlaqədar aşağıdakıları müəyyənləşdirmişdir:

1. Soyqırım cinayəti törətmiş şəxslərin cinayət mühakiməsi və cəzalandırılması labüddür.
2. Soyqırım cinayətinin təkcə icraçıları deyil, soyqırım törətməyə sui-qəsd, soyqırıma birbaşa və açıq təhrikçilik, soyqırıma cəhd və soyqırımda iştirak etmək də cinayət məsuliyyəti doğurur.
3. Soyqırım cinayəti törətmiş şəxslərə universal yurisdiksiya prinsipi tətbiq olunmalıdır.
4. Soyqırım cinayətini törətməkdə əmrin icrası istinad edilən şəxsi cinayət məsuliyyətindən azad etmir.

5. Soyqırım cinayətinin törədilməsinin qarşısının alınması üçün tədbir görməməyə görə rəhbər şəxs məsuliyyət daşıyır.
6. Soyqırım cinayətlərinə cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə müddətləri tətbiq edilmir.
7. Soyqırım cinayətinə görə qanunun retroaktiv tətbiqinə yol verilir.
8. Soyqırım cinayətini törətmiş şəxslər cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmaq üçün tələb edən dövlətə verilməlidir.

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zamanı törədilmiş bir sıra cinayətlər onların törədildiyi dövrdə Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsində beynəlxalq cinayət kimi ifadəsini tapmışdır. Lakin bu, heç də həmin cinayəti törədən şəxslərin cinayət məsuliyyətini istisna etmir. Çünki yuxarıda qeyd olunan beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyətin zəruriliyi barədə müddəə artıq Beynəlxalq Birlik tərəfindən qəbul edilmiş və beynəlxalq hüququn adət norması kimi fəaliyyət göstərir. Ona görə də azərbaycanlılara münasibətdə törədilmiş vəhşiliklər beynəlxalq aləm tərəfindən qəbul olunmuş hüquq prinsiplərinə müvafiq olaraq beynəlxalq cinayət kimi tanınmış və həmin cinayət əməllərinə görə heç nə həmin cinayəti törətmiş şəxsləri cinayət məsuliyyətindən azad edə bilməz.

Məhz elə buna görə də, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zamanı beynəlxalq cinayət törətmiş şəxslərin tələb olunması və mühakimə edilməsi üçün hüquqi baza mövcuddur. Həmin hüquqi əsaslara

söykənərək soyqırım cinayəti, müharibə cinayətləri və insanlıq əleyhinə cinayət törətmiş şəxslərin axtarılıb tapılması, tələb olunması və mühakimə edilməsi istiqamətində iş aparılmalıdır.

İkinci Dünya müharibəsi zamanı törədilmiş Xatın faciəsi, Xoloost qırğını, Xirosima və Naqasaki fəlakətlərini, eləcə də bir sıra digər dəhşətli hadisələri Xocalı faciəsi ilə müqayisə etmək üçün, əvvəlcə bu hadisənin şahidi olmuş Fransız jurnalisti Can İv Cuistin yazdıqlarına diqqəti cəlb etmək istəyirəm: “Mən qəddarlıq haqqında çox eşitmişəm. Ancaq ermənilər 5-6 yaşlı uşaqları, mülki əhalini öldürməklə onları ötüb keçiblər”.

Leonid Kravets – hərbi təyyarəçi, mayor: “Fevralın 26-da mən Stepanakertdən yaralıları çıxarıb Əsgəran darvazasından geri qayıdırdım. Aşağıda gözümə nəse tünd ləkələr dəydi. Birdən bortmexanik qışqırdı: “Baxın, orada qadınlar, uşaqlar gör nə günə düşüblər”. Gözəyari saydım. Yoxuşa səpələmiş iki yüzə yaxın meyitin arasında əlisilahlılar gəzişirdilər. Təcili ora uçduq və meyitləri götürməyə cəhd etdik. Hər yana səpələnmiş qadın, qoca, uşaq meyitləri adamı sarsıdırdı. Yerli milis kapitanı da bizimlə idi. Meyitlərin arasında başı yarılmış dörd yaşlı oğlunu görəndə dəli oldu... Bizi atəşə tutmamışdan imkan tapıb bir neçə meyiti götürə bildik”.

Daud Xeyriyan – Xocalı faciəsinin şahidi olan erməni yazır: “Martın 2-də erməni “Qafan” qrupu 100-dən artıq azərbaycanlı meyitini yığaraq Xocalının təxminən bir kilometr qərbində yandırdı. Sonuncu maşında alından və əllərindən yaralanmış təqribən on yaşlı qız gördüm; aclığa, soyuğa, aldığı yaralara baxmayaraq sir-sifəti gömgöy göyərmiş bu qız uşağı hələ sağ idi. Güclə nəfəs alırdı. Tiqranyan adlı bir əsgər hərəkətsiz qalan bu qızı götürüb meyitlərin üstünə tulladı, sonra onlara od vurdular”.

V. Belix – “İzvestiya” qəzetinin müxbiri: “Vaxtaşırı Ağdama diri girovlarla dəyişdirilmiş azərbaycanlıların meyitləri gətirilir. Belə şeyi dəhşətli yuxuda da görmək mümkün deyil, deşilmiş gözlər, kəsilmiş başlar, qulaqlar, doğram-doğram olmuş bədənlər kəndirlə bir-birinə sarınaraq zirehli maşının arxasında

sürüklənmiş çıl-çılpaq meyitlər, vəhşiliyin həddi-hüdudu yoxdur”.

Vladimir Savelyev – 02270 sayılı hərbi hissədə əks kəşfiyyatın rəisi: Onun “məxfi-arayış”ında deyilir ki, azərbaycanlı meyitləri qalaqlanan çalarların ətrafında axşamlar itlərin və çaqqalların səs-küyündən, dartışmalarından qulaq tutulur, adam vahimələnirdi.

Karabelnikov İ. – rus zabiti: “Birinci batalyonun qərargah rəisi, mayor Abram Çitçiyən 13 nəfərlik Babayevlər ailəsini güllədən keçirib. Buna görə ona Fransa erməni diasporu tərəfindən 150 min dollar pul və ən böyük təltif sayılan “Kilsə mükafatı” verilib”.

Xocalı soyqırımını zamanı yol verilmiş zorakılıq əməllərinin qabaqcadan düşünülmüş qaydada, milli əlamətinə görə insanların tamamilə və ya qismən məhv edilməsi niyyəti ilə törədilməsi beynəlxalq və dövlətdaxili hüquqa əsasən məhz genosid olduğunu sübut edir. Erməni qəsbkarlarının vəhşilik və vandalizm aktı tərəqqipərvər bəşəriyyətin genosid kimi tanıdığı Xatın və Sonqmi faciələri ilə eyni səviyyədə qiymətləndirməli, insanlığa qarşı törədilən bu cinayət öz layiqli qiymətini almalıdır.

ABŞ Konqresində İndiana Ştatının təmsilçisi, Beynəlxalq Münasibətlər Komitəsinin üzvü, konqresmen Den Bartonun Nümayəndələr Palatasında çıxış edərək, Konqresi Xocalı soyqırımını tanımağa çağırması artıq Amerika ictimaiyyətinin də erməni vəhşiliklərindən xəbərdar olması və insan hüquqlarının kobudcasına pozulması ilə müşayiət olunan qəddarlığa son qoyulması istəyindən xəbər verir.

Konqresmen Xocalı şəhərində ermənilər tərəfindən insanlığa xas olmayan qəddarlıqla qadın, uşaq və yaşlıların qətlə yetirilməsi, cəsədlərin belə təhqir olunması faktlarını həmkarlarının diqqətinə çatdırmış, daha sonra ABŞ Konqresinin Xocalı soyqırımını tanımaqla beynəlxalq ictimaiyyətin uzun illərdən bəri bu məsələ ilə bağlı sükut buzunu qıracağına əmin olduğunu qeyd etmişdir.

Təəssüf ki, insan hüquqlarının kütləvi və kobud şəkildə pozulması ilə nəticələnmiş Xocalı soyqırımına hələ də beynəlxalq miqyasda hüquqi qiymət verilməmiş, terrorçu, işğalçı əməllərə qarşı qəti tədbirlər görülməmişdir. Ümumbəşəri dəyərlərə, beynəlxalq hüquqi normalara əsasən düşünmək və qərar qəbul etməyin zamanı çatmışdır.

Bir daha böyük ümidlərlə dünya birliyinə, mötəbər beynəlxalq qurumlara və dünya xalqlarına müraciət edərək Azərbaycana qarşı aparılan uzunmüddətli erməni təcavüzünə, terror siyasətinə, kütləvi şəkildə insan hüquqlarının pozulmasına son qoyulacağına, bu ağırlı münacişənin sülh və danışıqlar yolu ilə aradan qaldırılmasına dəstək veriləcəyinə, zəbt olunmuş torpaqların qaytarılacağına, qaçqına və məcburi köçkünə çevrilmiş yüz minlərlə soydaşımızın öz yurdlarına dönəcəyinə, onların konstitusion hüquqlarının

bərpa ediləcəyinə inanırıq.

Ümid edirik ki, nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar Azərbaycanın haqq mövqeyini dəstəkləyəcək, ölkəmizə qarşı təcavüzü, Xocalı soyqırımını törədən erməni terrorçuları və onların havadarları cinayət məsuliyyətinə cəlb ediləcək, işğalçı Ermənistan dövlətinə qarşı səlahiyyətli beynəlxalq qurumlar tərəfindən sanksiyalar tətbiq olunacaqdır.

BMT-nin və Avropa Şurasının üzvü olan Azərbaycan yeni minilliyə qədəm qoymuş, vətəndaş cəmiyyətinin, vətəndaş hüquqlarının dolğun təminatına yönəlmiş, demokratik inkişaf yolunu seçmiş, beynəlxalq konvensiyalara və qanunlara riayət edən nüfuzlu qurumlara hörmətlə yanaşan hüquqi, sivil dövlətdir. Həmin qurumlar tərəfindən isə ölkələrlə münasibətdə ayrı-seçkiliyə, ikili standartlara yol verilməməlidir.

Cənab prezident İlham Əliyev tarix boyu erməni millətçiləri tərəfindən Azərbaycan xalqına qarşı qanlı cinayətlər, terror aktları, soyqırım törədildiyini, yüz minlərlə azərbaycanlının kütləvi surətdə qətlə yetirildiyini, öz torpaqlarından deportasiya olunduğunu dünya ölkələrinin diqqətinə çatdırmışdır. O, XX əsrin ən böyük faciəsi olan Xocalı soyqırımının ölkəmizə qarşı ermənilər tərəfindən aparılan çirkin siyasətin davamı, əsl genosid aktı olduğunu söyləmişdir.

Ermənilər azərbaycanlılara qarşı Azərbaycan ərazisində zaman-zaman dəhşətli soyqırımlar, qətlər törədiblər. Lakin onlar tarixi saxtalaşdıraraq bunu erməni soyqırımı kimi dünya ictimaiyyətinə təqdim etməyə çalışırlar. Bu dəhşətləri həyata keçirən ermənilər nəinki özlərinin törətdikləri qanlı cinayətləri uzun müddət ört-basdır edə biliblər. Tamamilə əks mövqedən çıxış edərək guya özlərinin soyqırımı məruz qaldıqlarını iddia edirlər, hətta bəzi hallarda bir sıra ölkələrdə müxtəlif səbəblər üzündən tarixi saxtalaşdırmağa, əsl həqiqəti gizlətməyə nail ola biliblər. Aşkar edilmiş Quba məzarlığı ilə bağlı erməni qəddarlığını sübut edən faktları bütün dünya ölkələrinin parlamentlərinə, xüsusilə erməni təbliğatına uyaraq erməni soyqırımını barədə qərarlar qəbul etmiş dövlətlərə göndərmək lazımdır. Bunun əsasında biz bütün dünyaya erməni soyqırımının uydurma olduğunu sübut etməliyik. Erməni xəyanətinə, saxtakarlığına, yalanına qarşı mübarizəni gücləndirməliyik. Bu iş ardıcıl, sistemli aparılmalı, bir mərkəzdən idarə olunmalıdır.

Artıq bu gün dünya əsl genosid olan Xocalı soyqırımını ilə bağlı bütün həqiqətləri təfərrüatı ilə bilməlidir. Heç nə unudulmur, heç nə yaddan çıxmır. İnsanlığa qarşı yönəlmiş heç bir cinayət cəzasız qalmamalıdır. Günahsız insanları yaşamaq hüququndan məhrum edən əliqanlı canilər cavabdehlik daşımalı, öz bədxah, çirkin əməlləri üçün vicdanları, tərəqqipərvər bəşəriyyət, ədalət mühakiməsi, tarix məhkəməsi qarşısında cavab verməlidirlər.

XOCALI SOYQIRIMI DÜNYANIN GÖZÜ İLƏ

Xocalı sakinləri ilə görüşən jurnalistlər:

Vaşinqton Post, 28 Fevral 1992

Azərbaycan şəhərlərində dəfn olunmuş Dağlıq Qarabağ şəhidləri - qaçqınlar erməni hücumları zamanı yüzlərlə insanın öldürüldüyünü deyir.

Tomas QOLTS, Ağdam, Azərbaycan, 27 Fevral

Döyüş vəziyyətində olan Dağlıq Qarabağ anklavının şərqi yerdə yerləşən bu şəhərin baş məscidinin xidmətçiləri dedilər ki, bu gün onlar ermənilərin çərşənbə günü işğal etdiyi anklavda yerləşən Azərbaycan şəhərindən gətirilmiş 17 nəfəri dəfn ediblər.

Anklavın paytaxtı Stepanakertin şimal-qərbində yerləşən və 6.000 nəfər əhalisi olan Xocalı şəhərindən olan qaçqınlar hücum zamanı qadın və uşaqlar daxil olmaqla 500 nəfərin öldürüldüyünü dedilər. Ağdam məscidinin direktoru Səid Sadıqov bildirdi ki, Xocalı şəhərindən olan qaçqınlar çərşənbə günündən bəri onun məscidinə 477 meyit gətiriblər.

Bakı rəsmiləri Xocalıda 100 nəfərin öldürüldüyünü iddia edir, erməni rəsmiləri isə öz paytaxtları İrəvandan bildirirlər ki, cəmi 2 azərbaycanlı qətlə yetirilib. Bakı rəsmisi bildirdi ki, onun hökuməti ölümlərin dəqiq sayını bilən zaman azərbaycanlıların qəzəblənəcəyindən narahatdır.

Bugün burada gördüyümüz 7 cənazədən ikisi uşaq, üçü qadın idi. Ağdam xəstəxanasında müalicə olunan digər 120 qaçqın ağır yaralardan əziyyət çəkir.

Raziyə Aslanova Ağdama çərşənbə günü gecə çatıb. O, dedi ki, çərşənbə

axşamı gecə Xocalıya hücumla keçən ermənilər dayanmadan atırdılar. Onun əri və kürəkəni öldürülmüş, qızı itkin düşmüşdür.

Dağlıq Qarabağdan bura qaçıb gələn qaçqınlar arasında keçmiş Sovet Daxili Qoşunlarında xidmət edən iki türkmən əsgəri var idi. Onlar ötən cümə hərbi hissələrini tərk etmiş və Xocalıda sığınacaq tapmışlar. Əsgərlər dedi ki, erməni çavuşları onları "müsəlman olduqları üçün" döyürdülər.

Fərariyə bildirdi ki, onların keçmiş hərbi hissəsi 366-cı alay Xocalını işğal edən erməni hərbcilərini dəstəkləyirdi. Onlar bildirdi ki, qadın və uşaqlara qaçmağa kömək edirdilər. Əsgərlərdən biri Ağaməhməd Mütif dedi: "Biz dağlardan keçərək bir qrup gətirirdik. Bu zaman ermənilər bizi gördü və atəş açmağa başladılar. On iki nəfər öldürüldü".

Independent, 29 Fevral 1992

Elen Vomak

Ağdamdakı RÖYTER müxbiri Elif Kaban məlumat vermişdir ki, çərşənbə qırğınından sonra azərilər onlarla insan dəfn edirdilər, hansılar ki, bu bölgənin ikinci böyük yaşayış mərkəzi olan Xocalı şəhərinin ermənilər tərəfindən işğalı zamanı öldürülmüşdü. Dəfndə iştirak edənlərdən biri jurnalistlərin üstünə qışqıraraq demişdir: "Dünya burada baş verənlərə göz yumur. Biz ölürük, siz isə baxırsız".

Sandey Tayms, 1 Mart 1992

Tomas QOLTS, Ağdam, Azərbaycan

Erməni əsgərləri yüzlərlə qaçqın ailəni qırır

Sağ qalanların sözlərinə görə, erməni əsgərləri 450-dən çox azərbaycanlıya atəş açmış və süngüdən keçirmişlər. Onların çoxu uşaq və qadınlar idi. Yüzlərlə, bəlkədə minlərlə insan itkin düşmüş və ölmüşdür.

İşğalçılar qadın və uşaqları müdafiə edən əsgərləri və könüllüləri öldürmüşlər. Sonra onlar qorxudan əsən qaçqınlara atəş açmağa başlayıblar. Sağ qalanlardan bir neçəsi baş verənləri belə təsvir etdi: "Elə əsl qırğın belə

başladı. Ermənilər dayanmadan atırdılar. Sonra onlar içəri daxil oldu, bıçaq və süngü ilə adamları dorğamağa başladılar". Bu, sağ qalan üç əsgərdən biri olan Azər Hacıyevin dedikləri idi.

Raziyə Aslanova Ağdama başqa qadınlar və uşaqlarla erməni meşələrindən keçərək gəlmişdir. O, ermənilərin dayanmadan atdığına bildirdi, əri və kürəkəninə gözləri qarşısında öldürüldüyünü dedi. Qızı isə hələ də tapılmayıb.

Ağdama gələn oğlanlardan biri qulağını itirmişdi.

Sağ qalanların dediyinə görə daha 2000 adam, hansılar ki, ayrı qaçmışdı, hələ də tapılmayıb: bəlkə də onların çoxu soyuqdan yaxud da aldıkları yaralardan ölüblər.

Dünən gecə Ağdam meyitxanasına 479 meyit gətirildi və qəbiristanlıqda 29 nəfər dəfn olundu. Mənim gördüyüm və hələ də dəfn olunmamış 7 cənazənin 2-si uşaq, 3-ü isə qadın idi. Onlardan birinin sinəsi aldığı güllə yarasından tamamilə dağılmışdı.

Ağdam xəstəxanası qan və terror səhnəsinə çevrilmişdi. Həkimlər bildirdi ki, soyqırımdan qaçan 140 xəstə dərin güllə yaralarından əziyyət çəkir.

Ancaq onlar Ağdamda da təhlükəsiz deyildilər. Cümə günü gecə 150 min əhalisi olan şəhərin üzərinə raketlərdən zərbələr endirildi. Bir neçə bina dağıdıldı və bir nəfər öldü.

Tayms, 2 Mart 1992

Qarabağda cənazə təpələri

Anatol Liven erməni qoşunları tərəfindən həyata keçirilən kütləvi insan qırğını barədə məlumat toplayan zaman atəşə tutulub.

Biz Dağlıq Qarabağın qarlı örtülmüş dağlarından aşağı düşərkən səpələnmiş meyitləri gördük. Görünür, qaçqınlar qaçarkən onlara atəş açmışdılar. Bu hadisədən sonra jurnalistlər azərbaycanlı operator tərəfindən çəkilmiş kadrlara baxdılar. Kadrlarda bizim keçdiyimiz həmin dağların müxtəlif hissələrində onlarla insan cənazələri əks etdirilirdi.

Azərbaycanlılar iddia edir ki, keçən həftə ermənilər tərəfindən işğal olunan Xocalı şəhərindən qaçan azərbaycanlıların kütləvi qırğını zamanı ən azı 1000 nəfər öldürülüb. Daha 4000-nəfər yaralanmış, donub ölmüş, yaxud itgin düşmüşdür.

Mülki vertolyot dağlara enməli və kütləvi qırğınların törədildiyi yerlərdən meyitləri yığmalı idi. Mülki vertolyot 4 meyit yığdı. Həmin vaxt azərbaycanlı operatorun çəkdiyi filmə isə həmin təpələrdə onlarla meyit göstərilirdi.

Ağdama qayıdan zaman mülki vertolyotun yığıdığı cənazələrə baxdıq. İki nəfər yaşlı kişi və kiçik bir qız qanına qəltan edilmiş, onların əlləri və ayaqları donmuşdu.

Vaşinqton Post, 2 Mart 1992

Erməni basqınları azərilərin ölümü və qaçqın düşməsi ilə nəticələnir

Xocalının 10.000 əhalisindən təxminən 1000 nəfəri erməni ordusunun çərşənbə axşamı həyata keçirdiyi hücum zamanı qətlə yetirilmişdir. Azərbaycan televiziyası Xocalı ərazisindən cənazələrin yük maşınları ilə evakuasiyasını göstərmişdir.

Ağdam, Azərbaycan, 2 Mart (Röyters)

Ermənilərin törətdiyi qırğınlar

Azərbaycanın ermənilərin üstünlük təşkil etdiyi Dağlıq Qarabağ bölgəsində erməni hərbiçilərinin mülkü vətəndaşlara qarşı törətdiyi soyqırım haqqında bu

gün yeni bir sübut əldə olunmuşdur.

Vertalyotla bölgəyə gedən Azərbaycan jurnalistləri və rəsmiləri qayıdan zaman özləri ilə üç uşaq meyiti gətirmişlər. Onların başlarının arxa hissəsi tamamilə dağıdılmışdı. Onlar dedi ki, ermənilərin atəş açması onlara meyitləri yığmağa imkan vermədi.

İnsanların başlarının dərisi soyulmuşdur. Dağlıq Qarabağın azərbaycanlı rəhbərinin köməkçisi Əsəd Fərəşov dedi: "Qadınların və uşaqların başlarının dərisi soyulmuşdu. Biz meyitləri yığmağa başlayanda onlar bizi gülləborana tutdular".

Meyitlərin yük maşınları ilə daşınması Röyterin fotoqrafı Frederik Lenqan dedi ki o, Ağdam yaxınlığında azərbaycanlıların meyitlərinin iki yük maşınına doldurulduğunu görüb: "Birinci dəfə 35 meyit saydım və mənə ikinci maşında da bir o qədər meyit var idi. Onların bəzilərinin başı kəsilmiş, çoxları yandırılmışdı. Onların hamısı kişi idi və bir neçəsi hərbi rəngdə forma geymişdi".

Tayms, 3 Mart 1992

Anatol LIVEN

İşıqlandırılmamış soyqırım

Dağlıq Qarabağın təpələrində qadın və uşaqlar daxil olmaqla 60-dan çox meyit səpələnmişdi və bunlar erməni qoşunlarının Azəri qaçqınlarına qarşı törətdiyi qırğınla təsdiq edir. Yüzlərlə adam itgin düşüb, təpə və dərələr erməni qüvvələrinin azərbaycanlı qaçqınlara qarşı ötən çərşənbə axşamı törətdiyi soyqırım nəticəsində öldürülmüş insanların meyitləri ilə dolu idi.

Burada 31 meyit var idi. Ən azı daha 31 cənazə ötən 5 gün ərzində Ağdama aparılmışdı. Bu rəqəmlərə çərşənbə axşamı gecəsi ermənilərin Azərbaycan şəhəri Xocalını darma-dağın etdikləri zaman qətlə yetirilən dinc əhali aid deyil. Həmçinin tapılmamış meyitlər də istisna olunur.

Soyqırım zamanı sağ qalan Zahid Cabbarov dedi: "Biz olduğumuz yerdə 200 nəfər öldürüldü". Müxtəlif istiqamətlərdən gəlmiş qaçqınlar da gülləborana tutulduqlarını və yol boyu çoxlu sayda insanın qətlə yetirildiyini dedilər. Meyitlərin ətrafında əşyalar, paltar və şəxsi sənədlər var idi. Cənazələr kəskin şaxtadan donmuşdular, həmçinin qırğından sonra təpə və meşələrdə gizlənmiş insanlar da soyuqdan ölmüşdü. Onların hamısı kasıb geyinmiş adi adamların cənazələri idi.

Bizim gördüyümüz 31 nəfərdən yalnız 3 nəfər formada idi, hansılar ki, biri polis, ikisi isə milli könüllülər idi. Qalanları mülki şəxslər idi (8 qadın və 3 uşaq). İki ailə birlikdə öldürülmüşdü və burada qadınlar əliuşaqlı idi.

Onlardan bir neçəsi başından dəhşətli yaralar almışdı: balaca bir qızın isə

yalnız üzü salamat qalmışdı. Sağ qalanlar dedi ki, onlar yerə uzananda ermənilər dayanmadan onlara atəş açırdılar.

BBS1 Morning Nyus, saat 07.37, Çərşənbə Axşamı, 3 Mart 1992 Canlı yayımda olan BBS müxbiri xəbər vermişdir ki, o, 100-dən çox azərbaycanlı kişi, qadın, uşaq, hətta körpənin çox qısa məsafədən başlarından güllə ilə vurulduğunu görüb.

BBS1 Morning Nyus, saat 08. 12, Çərşənbə Axşamı, 3 Mart 1992 Hadisə yerində çəkilmiş şəkil dağlardan çoxlu sayda insan meyitlərinin yığılmasını təsdiq edir. Müxbir xəbər verir ki, operator və Qərbdən olan jurnalistlər ermənilərin qırdığı yüzdən çox kişi, qadın və uşaq meyitlərini görüblər. Onlar 1 metrədən də az məsafədən başlarından vurulmuşdu. Şəkildə həmçinin təxminən 10 nəfərin, bunlar əsasən qadınlar və uşaqlar idi, başından güllə ilə öldürüldüyü göstərilir. Azərbaycan iddia edir ki, erməni qüvvələri mindən çox mülki insanı qətlə yetiriblər.

Vaşinqton Tayms, 3 Mart 1992

Brayn KILLEN, Ağdam, Azərbaycan

Vəhşiliklər Azərbaycanı dəhşətə gətirir

Dağlıq Qarabağda onlarla insan meyitləri səpələnmişdir və bu, bu mübahisəli ərazi uğrunda 4 ildən bəri döyüşlərdə törədilmiş ən dəhşətli soyqırımın sübutudur.

Bu şəhərdən yenidən qayıdan Azərbaycan rəsmiləri özləri ilə 3 uşaq meyiti gətiriblər və onların başlarının arxa hissəsi tamamilə dağıdılıb.

Yerli məsciddə daha 6 meyit var idi və onların əlləri və ayaqları donmuş, üzvləri isə soyuqdan qaralmışdı.

Qadınlardan biri öldürülmüş atasının sinəsinə qəzəblə vuraraq "Telman!" deyərək qışqırırdı. Cənazə arxası üstə uzanmış və sağ əli havada donmuşdu.

Ötən həftə ermənilərin işğal etdiyi Xocalıya vertalyotla qısa səfərdən qayıdanlar dedi ki, onlar da oxşar mənzərənin şahidi olublar, ancaq həcmcə bundan daha böyük. Bir rus jurnalistinin dediyinə görə o, 50 metrlik sahədə 30 meyit saymışdır.

Dağlıq Qarabağın ikinci böyük Azərbaycan şəhəri olan Xocalının təpədən dırnağadək silahlanmış erməni hərbiçiləri tərəfindən ötən çərşənbə axşamı işğal olunmasından sonra ermənilər azərbaycanlıların soyqırımını inkar etdilər. Azərbaycan 1000 nəfərin öldürüldüyünü deyir.

Dağlıq Qarabağın azərbaycanlı rəhbərinin köməkçisi Əsəd Fərəcov dedi ki, qadın və uşaqların başlarının dərisi soyulmuşdu.

Cənab Fərəcov bildirdi ki, Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin nişanladığı yerə enən və Mİ-24 vertolyotlarının müşayiət etdiyi vertolyot erməni hərbiçiləri

gülləborana başlamazdan əvvəl yalnız 3 uşaq meyidini yığa bilib. O bildirdi ki, biz meyitləri yığmağa başlayanda onlar bizi atəşə tutdular.

Cənab Fərəcov bildirdi ki, onlar cəmi 15 dəqiqə orada qalıblar. O, pəncəyinin cibində olan qumbaraya işarə edərək dedi: "Hərbi vertalyotlar qırmızı fişənglər buraxaraq ermənilərin yaxınlaşdığını xəbər verdilər. Biz artıq çıxmalı idik. Əsir götürələcəyimiz təqdirdə mən özümü partlatmağa hazır idim".

Röyters-in fotoqrafı Frederik Lenqan Ağdam yaxınlığında azərbaycanlıların meyitləri ilə dolu iki yük maşını görmüşdür. "Birinci dəfə 35 meyit saydım və mənə ikinci maşında da bir o qədər meyit var idi. Onların bəzilərinin başı kəsilmiş, çoxları yandırılmışdı. Onların hamısı kişi idi və bir neçəsi hərbi rəngdə forma geymişdi".

Ağdam məscidi insan meyitləri ilə dolu idi. İnsanlar Azərbaycan prezidenti Ayaz Mütəllibova ünvanlanmış təhqirlər səsləndirir və bildirdilər ki, o, Qarabağın azərbaycanlı əhalisini qorumaq üçün kifayət qədər çalışmamışdır.

Çöldə isə yüzlərlə insan islam duaları oxuyurdular. Onların bəziləri huşlarını itirərək öldürülmüş qohumlarının (hansılar ki, bir neçə dəqiqə bundan əvvəl gətirilmişdi) yanına yığılırdılar.

Qarlı təpələrə səpələnmiş onlarla insan meyitini əks etdirən dəhşətli film

sağ qalmış qaçqınların, qadın və uşaqlara qarşı törədilmiş soyqırım haqqında söylədiklərini təsdiq edir.

Azərbaycan televiziyası Azərbaycan şəhəri olan Ağdama bir yük maşını ilə meyit gətirildiyini göstərmişdir. Onların çoxlarının üzləri bıçaqla doğranmış, gözləri çıxarılmışdı. Balaca bir qızın qolları havaya açılı vəziyyətdə qalmışdır. O, sanki kömək diləyirdi.

Ağdam hərbi komandiri Rəşid Məmmədov İkinci Dünya Müharibəsi zamanı Nasistlərin əməllərini xatırlayaraq dedi: "Meyitlər qoyun sürüsü kimi yığılmışdır. Heç faşistlər də bunu etməmişdir"

Qarabağ rəhbəri Musa Məmmədov Azərbaycanın ikinci böyük şəhəri olan Gəncədəki Sovet hərbi bazasına zəng edərək kömək diləyirdi: "Meyitləri gətirmək və insanlara nə baş verdiyini göstərmək üçün bizə kömək edin".

Operator və Qərbli jurnalistləri ərazidən götürən vertolyotun pilotu dedi ki, o Xocalıda və Əsgəran dərəsində onlarla meyit görüb.

Nyu York Tayms, 3 Mart 1992

Ağdam, Azərbaycan, 2 Mart (Röyters)

Ermənilər tərəfindən törədilən soyqırım

Bu gün sonuncu sovet qoşunları Dağlıq Qarabağı tərk edir.

İtar-Tass İnformasiya Agentliyi xəbər verir ki, 366-cı Motoatıcı Alayı ərazidən çıxmağa, əslində isə müharibə edən iki etnik qrup - ermənilər və azərbaycanlılar arasındakı buferi aradan götürməyə başlamışdır.

Hər iki tərəf müdaxilə etmək üçün heç bir cəhd etməyib.

Dağlıq Qarabağ Azərbaycan Respublikasının tərkibindədir, onun əhalisinin çox hissəsini isə ermənilər təşkil edir.

Şəhərin bombardman edilməsi Azərbaycanın informasiya agentliyi AZER-İNFORM xəbər vermişdir ki, Bazar günü gecə Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılar məskunlaşan Şuşa şəhəri ermənilər tərəfindən raket atəşinə tutulub. Vəncəli qəsəbəsinə edilmiş digər bir hücum zamanı isə bir neçə adam yaralanmışdır.

Ermənistan respublikası keçən həftə azərbaycanlıların yaşadığı Xocalı şəhərində 1000 nəfərin onun hərbiçiləri tərəfindən öldürülməsini və qırğından xilas olmaq üçün qarla örtülmüş dağlardan qaçan kişi, qadın və uşaqların soyqırımını inkar edir.

Lakin bu ərazidə onlarla insan meyiti Azərbaycana bu soyqırımın törədilməsini iddia etməyə əsas verir.

Rayona vertolyotla qısa səfər edən azərbaycanlı rəsmilər və jurnalistlər qayıdarkən özlərilə başlarının arxa hissəsi tamamilə dağıdılmış 3 uşaq meyidi gətirmişlər. Onlar bildirdi ki, ermənilərin gülləbaranı meyitlərin hamısını

yığmağa onlara mane olub.

Etnik zorakılıq və iqtisadi böhran dekabrda 11 keçmiş Sovet respublikası tərəfindən yaradılmış Müstəqil Dövlətlər Birliyinin parçalanmasına səbəb ola bilər. Birlik üzv dövlətlər olan xristian ermənilərlə müsəlman azərbaycanlılar arasında uzun illərdən bəri mövcud olan etnik nifrətin qarşısında aciz qaldı.

Dağlıq Qarabağdakı 4 illik müharibə 1500-2000 adamın ölümünə səbəb oldu. Keçən həftə baş verən döyüş xüsusilə dəhşətli idi.

Dağlıq Qarabağın mərkəzi Stepanakert şəhərində yerləşən 366-cı alay döyüşlərin mərkəzində idi və bu döyüş nəticəsində onun 3 əsgəri həlak olmuşdur. Ermənistanın paytaxtı Yerevan parlamentində çıxış edən prezident Levon Ter-Petrosyan Birliyin axırıncı qoşunlarının anklavdan çıxarılmasını pislədi. O, bu alayın hərbi əməliyyatlarda iştirak etmədiyini, onun yalnız vəziyyəti stabilləşdirdiyini bildirmişdir.

Boston Qlob, 3 Mart 1992

Pol Kuin - Cac, Bakı, Azərbaycan

Dünən Azərbaycan erməni hərbiçilərini keçən həftə kişi, qadın və uşaqları Dağlıq Qarabağdakı bir şəhərdən çıxarmaqda və onları qətlə yetirməkdə ittiham etdi.

Azərbaycan rəsmiləri Xocalı şəhərində 1000 nəfər azərbaycanlı öldürüldüyünü və qarla örtülmüş dağlardan qaçan kişi, qadın və uşaqların erməni hərbiçiləri tərəfindən öldürüldüyünü deyir.

Erməni rəsmiləri bunları inkar edir.

Hadisə yerində olan jurnalistlər qətlə yetirilmiş insanların dəqiq sayını söyləməklə çətinlik çəkir. Ancaq Röytersin fotoqrafı iki yük maşının azərbaycanlıların meyitləri ilə doldurulduğunu dedi. Bir rus jurnalisti isə rayonun hər yerində qırğınlara törəldiyi barədə xəbər verir.

Röyters xəbər verir ki, vertolyotla bölgəyə səfər edən azərbaycanlı rəsmilər və jurnalistlər başlarından vurulmuş 3 uşaq meyiti tapıblar. Ermənilərin atəş açmağı isə onlara digər meyitləri yığmağa mane olub.

İşğal zamanı Xocalıda çoxlu sayda dinc əhalinin öldürülməsini təsdiq edən faktlar get-gedə artır.

Azərbaycan televiziyası bazar günü Ağdam meyitxanasından qadın və uşaqlar da daxil olmaqla 10 meyit göstərmişdir. Bakının əsas televiziya stansiyasının redaktoru bildirmişdir ki, indiyə qədər 180 meyit aşkar olunub. Bölgənin ətrafında uçan vertolyot çoxlu sayda meyitlər görmüşdür. BBS xəbər vermişdir ki, Fransız fotoqraf 31 cənazə saymışdır. O bildirmişdir ki, içərisində qadın və uşaqlar olan meyitlərin çoxu yaxın məsafədən başlarından güllə ilə vurulmuşdur.

Bu arada Xocalı icra hakimi Elman Məmmədov Bakıda mətbuat konfransında bildirmişdir ki, hücum zamanı 1000 adam öldürülmüş, 200-dən artıq itkin düşmüş, 300 əsir götürülmüş, 200 nəfər yaralanmışdır. Məmmədov 366-cı alayı hücumu başçılıq etməkdə və erməni quldurlarına yol açmaqda ittiham edir.

Eyc, Melburn, 6 Mart 1992

Elen VOMAK, Ağdam, Azərbaycan, Çərşənbə axşamı

Şəhidlərin dəqiq sayı hələ də məlum olmasa da ötən həftə Ermənistan ordusunun Dağlıq Qarabağın qarlı dağlarında dinc azərbaycanlılara qarşı soyqırım törətdiyi ehtimal olunur.

Anklavın Azərbaycan şəhəri Ağdamla sərhəddə yerləşən Xocalı şəhərindən olan qaçqınlar fevralın 25-i gecə ermənilər tərəfindən onların evlərinə edilən hücumu təsdiq edən küllü miqdarda faktlar söyləyir. Onlar bildirir ki, ermənilər onları qaçmağa məcbur etmiş və ətrafdakı meşələrdə güllələnmişdir. Dünən mən qəbiristanlıqların birində təzə qazılmış 75 qəbir gördüm. Ondan bir gün

əvvəl isə Ağdam məscidində deşik-deşik olunmuş 4 meyit görmüşdük. Biz həmçinin vaqonlardan ibarət olan müvəqqəti xəstəxanalarda güllə yaraları almış qadın və uşaqları gördük.

Əhalisinin əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edən Azərbaycan qəsəbəsi Xocalının əhalisi təxminən 6000 nəfərdir. Ağdamın polis komandiri Rəşid Məmmədov Ağdama yalnız 500 nəfərin qaçdığını dedi. "Bəs qalanları hamı?" deyən C-b Məmmədov onların əsir götürüldüyünü yaxud qaçdıqlarını dedi. Çoxları hələ də dağlardadır, çünki vertolyot yoxdur. O, onların bəzilərinin mənfi 10 dərəcə soyuqdan donduğunu bildirdi.

Azərilər silahlanmış erməniləri gördükdə başa düşdülər ki, özlərini müdafiə edə bilməyəcəklər və meşələrə qaçdılar. Bir neçə saatdan sonra soyqırım başlandı.

Cənab Nasir arvadının və iki uşağının əsir götürüldüyünü güman edir. Digər qaçqınlar kimi, o, da keçmiş sovet ordusunun Xocalıya hücum etməkdə ermənilərə kömək etdiyini dedi: "Bu mənim fikrim deyil, gözlərimlə gördüklərimdir".

Nyu York Tayms, 6 Mart 1992

Azərbaycanda vida mərasimi

"Azərbaycanın Ağdam şəhərindəki qəbiristanlıqda ermənilərin Dağlıq Qarabağda törətdiyi soyqırım qurbanları dəfn olunan zaman onların ailə üzvləri və dostları matəm içindədir.

Çingiz İsgəndərov qardaşının cənazəsi olan tabutu qucaqlamışdı. Cənazənin üstündə isə Quranın surəti var idi.

Vaşinqton Post, 6 Mart 1992

Son vidalaşma

"Dünən azərbaycanlıların qəbiristanlığında Dağlıq Qarabağda ermənilər tərəfindən öldürülmüş qurbanlar dəfn olunarkən onların qohumları kədər içində idi. Çingiz İsgəndərov qardaşının cənazəsi olan tabutu qucaqlayıb ağlayırdı".

Sandey Tayms, 8 Mart 1992

Tomas Qolts erməni əsgərlərinin törətdiyi soyqırım haqqında Ağdamdan ilk olaraq xəbər verir.

Xocalı qeyri-məhsuldar bir Azəri şəhəri idi. Burada mağazalar bomboş, yollar çirkli idi. Heç bir yaşıllıq isə yox idi. Bu o zaman idi ki, burada minlərlə azərbaycanlı öz xoşbəxt həyatını yaşayırdı. Ötən həftə o, xəritədən silindi. Ağdam meyitxanaları meyitlərlə dolan zaman Xocalı və onun ətrafında Sovet

İttifaqı dağılından bəri ən dəhşətli soyqırımın baş verdiyi güman olunur.

Mən Xocalıya səfər edən sonuncu qərblidim. Bu yanvarda baş vermişdi. Dörd uşaq anası Zümrüd bizi şəhərə gətirən vertolyotda idi. O dedi ki, camaat oturub öz ölmünü gözləyir. O və ailə üzvləri fevralın 26-da ermənilərin törətdiyi qırğının qurbanları arasında idilər.

Beş övlad atası 55 yaşlı Balakişi Saqıqov dedi: "Ermənilər uzaq kəndlərin hamısını bir-bir işğal etdilər, hökumət isə heç nə etmədi". Onun həyat yoldaşı Dilbər isə dedi ki, indi onlar bizi buradan çıxaracaq yaxud da öldürəcəklər. Onların üç oğlu və iki qızı qırğın zamanı

öldürülmüşdü.

"Biz ermənilərin mövqelərinə çox yaxın idik, amma oranı keçməli idik. Güllələr hər tərəfdən yağış kimi yağdırılırdı. Biz sadəcə tələyə düşmüşdük". Azərbaycanlılar bir-bir qətlə yetirilirdi. Sağ qalanların söylədiklərinə görə görmədikləri halda ermənilər tərpənən hər bir şeyə atəş açırdılar. Bir azəri operatoru ağlaya-ağlaya hər bir meyiti lentə almışdı. Onun çəkdiyi kadrlardan birində azərbaycanlıların ermənilərdən qaçaraq sığınacaq tapdığı ağaclıq göstərilmişdi. Burada insan meyitləri təpə əmələ gətirmişdi. Ağdam xəstəxanasına gətirilmiş Ömər Veysəlov dedi: "Ermənilər dayanmadan atırdılar. Mənim arvadım və qızım düz yanımda öldürüldülər".

Hospitalın dəhlizlərində gəzən adamlar öz yaxınlarından bir xəbər axtarırdılar. Bəziləri öz qəzəbini əcnəbilərin üstünə töküürdü. Bir ana bağırdı: "Hanı mənim qızım, hanı mənim oğlum? Zorlanıb. Öldürülüb. İtib".

Mond, Paris, 14 Mart 1992

Ağdamda olan əcnəbi jurnalist öldürülmüş adamlar arasında başlarının dərisi soyulmuş qadın və uşaqları görüb. Onların dırnaqları çıxarılmışdı. O, bunun "Azərbaycan təbliğatı" deyil, reallıq olduğunu yazır.

Nyusuik, 16 Mart 1992

Paskal Priva və Stiv Lö Vən, Moskva

Soyqırımın üzü

Ötən həftə Azərbaycan yenidən qəbiristanlığa dönmüşdü: matəm içində olan

qaçqınlar və onlarla insan meyiti məscidin arxasında müvəqqəti meyitxana yaratmışdı. Onlar fevralın 25-i və 26-sı ermənilər tərəfindən darma-dağın edilmiş Xocalıdan olan sadə Azəri kişi, qadın və uşaqları idi. Onların çoxu qaçan zaman yaxın məsafədən vurulmuşdu, bəzilərinin üzvləri dağıdılmış, başlarının dərisi soyulmuşdu.

Taym, 16 Mart 1992

Cil Smolou Yuri Zaraxoviç, Moskva

Xocalıda qırğın

Mübahisələrə baxmayaraq aydın olan bir şey var: iki həftə öncə Azərbaycan şəhəri Xocalıda qəddar və vicdansız bir hadisə törədilib. İndiyədək 200 azərbaycanlı öldürülüb, çoxları iyrenc hala salınıb, ermənilərin üstünlük təşkil etdiyi Dağlıq Qarabağdan dəfn olunmaq üçün qonşu rayona gətirilib. Azərbaycanlılar iddia edir ki, 1324 mülki vətəndaş qətlə yetirilib. Onların çoxu - qadınlar və uşaqlar barədə heç bir məlumat yoxdur...

Svoboda, 12 İyun 1992

Facieni törədənlər cəzalandırılmalıdır

Moskvada yerləşən Memorial insan hüquqları qrupunun 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Xocalının erməni silahlı birləşmələri tərəfindən işğalı zamanı insan hüquqlarının kütləvi şəkildə pozulması haqqında hesabatda dinc əhalinin şəhərdən qaçması haqqında yazılır: "Qaçqınlar ermənilər tərəfindən qurulmuş pusquya düşərək atəşə tutuldular. Onların bəziləri Ağdama çata bildilər: Digərləri, əsasən qadınlar və uşaqlar (dəqiq sayı məlum deyil) dağlarda azmış və donub ölmüşlər. Ağdama çatanların dediklərinə görə, onların bəziləri Pircamal və Naxçıvan kəndləri yaxınlığında əsir götürüldülər. Artıq dəyişdirilmiş Xocalı əsirlərinin dediyinə görə, əsirlərin bəziləri öldürülmüşdür... 4 gün ərzində Ağdama təxminən 200 meyit gətirilmişdir. Ağdam qatar-xəstəxanasının həkimləri bildirdi ki, 4 meyitin başlarının dərisi soyulmuş, birinin isə başı kəsilmişdi. Ağdamda 181 cənazə (130 kişi, 51 qadın, 13 uşaq) üzərində yoxlama aparılmışdır və aşkar olunmuşdur ki, 151 nəfər güllə, 20 nəfər qəlpə yarasından və 10 nəfər küt alətlərdən aldıkları yaralardan ölmüşdür. Xocalıdan olan bütün yaralıların gətirildiyi Ağdam qatar-xəstəxanasının sənədlərində göstərilir ki, 597 nəfər yaralanmış, yaxud donmuş, bir nəfərin diri-diri başının dərisi soyulmuşdur.

Independent, London, 12 İyun 1992

Frederik Lenqan, Röyter

Arif Sadıqov Bakıda Xəzər dənizinin sahilindəki bir kafenin kölgəliyində

sakitcə oturdu və düz 3 ay bundan qabaq, Xocalı şəhərindən qaçan zaman erməni gülləsinin cırdığı şalvarını göstərdi.

51 yaşlı xarrat dedi: "Mən hələ də bu paltarları geyinirəm, çünki başqası yoxumdur. Mən 5 dəfə yaralandım, amma bəxtim gətirdi və sağ qaldım".

Cənab Sadıqov və arvadı bir aydan çox ac və işsiz qalıblar.

Cənab Sadıqov dedi: "Təxminən axşam saat 11-də bombardman başlandı. Biz hələ heç vaxt beləsini eşitməmişdik. 8 yaxud 9 növ silah, artilleriya, ağır pulyemotlardan istifadə olunurdu".

Tezliklə qonşular küçələrə tökülüşdü. Bəziləri gizləndi, digərləri isə qarın içi ilə meşələrə doğru qaçmağa başladı.

Xilas olmaq üçün şəhər camaatı təxminən 15 mil məsafədə yerləşən Azərbaycan şəhəri Ağdama çatmalı idi. Sübh çağı iki Azərbaycan kəndi Naxçıvanik və Sədərək arasındakı yerə çatanadək onlar düşünürdülər ki, bunu edə biləcəklər.

Cənab Sadıqov dedi: "Buna qədər mənə gələn qrupun heç birinə heç nə olmamışdı... sonra yolda bizi bir maşın gördü və ermənilər bizə atəş açmağa başladılar. Bizimlə olan 80 nəfərdən yalnız on nəfəri sağ qaldı. 67 yaşlı böyük qardaşım da daxil olmaqla 7 yaxın qohumum qətlə yetirildi. Mən ancaq qardaşımın papağı ilə onun gözlərini bağlamağa imkan tapdım və biz heç vaxt o meyitlərdən heç birini qaytara bilmədik".

Cənab Sadıqov dedi ki, birinci qrupdakı qaçqınların bəzilərinin bəxti gətirdi. Evakuasiyanın qəhrəmanlarından biri Arif Hacıyev üçüncü qrupun qaçmasına kömək etmək üçün silahın darağını dəyişərkən başından aldığı güllə yarısından öldü.

Digər bir qəhrəman, Xocalının meri Elmar Məmmədov bildirdi ki, o, bir neçə nəfər ilə birlikdə fevralın 26-nı meyitlərlə əhatə olunmuş kollu təpələrdə keçirib.

Cənab Sadıqov dedi: "Biz şəhərə çatan bir gün sonra ermənilər geniş raket hücumu həyata keçirdilər. Mən müalicə olunmaq üçün xəstəxanaya getməli idim, çox pis vəziyyətdə idim. Hətta mənim ayaqqabımın içində də güllə tapdılar".

Qırğının qurbanları: Bir azəri qadın fevral ayında törədilmiş Xocalı qırğınında qətlə yetirilmiş oğlunu ağlayır. Qatar-xəstəxanada tibb bacıları primitiv üsullarla yaralı bir kişini xilas etməyə çalışırlar. Ağdamda insanlar qətlə yetirilmiş qohumlarının tabutu üstündə ağlayırdılar. Ölənlərin sayını müəyyən etmək mümkün deyil. Çünki müsəlmanlar ölünü 24 saat ərzində dəfn edirlər.

Independent, London, 12 İyun 1992

Ağrılı axtarış

Azərbaycanlıların Xocalı şəhərində törədilmiş fevral soyqırımını nəticəsində təxminən 600 kişi, qadın və uşaq öldürülmüşdür.

Dövlət ittihamçısı Aydın Rəsulov 15 nəfərdən ibarət olan istintaq qrupunun rəhbəridir. Bu qrup azərbaycanlıların "Xocalı Qırğını" adlandırdıqları hadisəni araşdırmaqla məşğuldur. Cənab Rəsulov bildirdi ki, 600 nəfər ilkin axtarışlar zamanı tapılmış meyitlərdir. Xocalı meri Elmar Məmmədov da oxşar rəqəm söylədi. May ayında isə Bakıda nəşr olunan Ordu qəzeti bu rəqəmin daha böyük olduğunu yazırdı - ölənlərdən 479 nəfərin şəxsiyyəti müəyyən olunmuş, 200-dən çoxu isə naməlumdur. Azərbaycan müdafiə nazirliyinin mətbuat xidmətinin rəhbəri Leyla Yunisova ölənlərin sayının 700 olduğunu dedi.

Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin Bakıdakı nümayəndə heyətinin rəhbəri Fransua Zen Rufinin bildirdi ki, Ağdam şəhərinin müsəlman imamının ona dediyinə görə onun məscidinə Xocalıdan 580 meyit gətirilmişdi və onların çoxu dinc əhali idi. Cənab Zen Rufinin dedi ki, biz meyitləri saymadıq, ancaq bu rəqəm inandırıcıdır. Çünki biz meyitləri yumaq üçün ləvazimat verdik.

43 yaşlı hüquqşünas Cənab Rəsulov son rəqəmin söylənilməsi üçün bir neçə ay vaxt lazım olduğunu söylədi.

Cənab Rəsulov bu işləri yaxşı bilir. Uzun illər araşdırdıqdan sonra, o, 1990-cı ilin yanvarında Bakıda sovet qoşunları tərəfindən törədilmiş qırğın zamanı 131 nəfərin öldürüldüyü və 714 nəfərin yaralandığı barədə qəti rəqəm

söyləmişdir. Ədliyyə işçisi Rafiq Yusifov dedi ki, indiyə qədər 184 nəfər Respublikanın Ədliyyə Departamenti tərəfindən tibbi müayinədən keçirilmiş və ölü kimi qeydə alınmışdır. Cənab Yusifov bu rəqəmin ölənlərin çox az hissəsinə şamil olduğunu bildirdi. Bizə yalnız meyitlər gətirilmişdi. Gəlin o zamanki özbaşnalığı və bizim müsəlman olduğumuzu unutmayaq. Ölü 24 saat ərzində yuyulmalı və basdırılmalıdır.

Professor Yusifov bildirdi ki, bu 184 nəfrin 51-i qadın, 13-ü isə 14 yaşından aşağı olan uşaqlar idi. 151 nəfər güllə yarasından, 20 nəfər qəlpə yarasından, 10 nəfər isə küt alətlərdən aldığı yaralardan ölmüşdür. Son üç nəfər isə qar uçuqununa düşüb. 33 nəfərin qulağı, burnu, döşləri, cinsiyyət orqanları kəsilmiş və gözləri çıxarılmışdır. Cənab Rəsulov dedi ki, müayinədən keçmiş 184 meyit ölənlərin üçdə bir hissəsindən də azdır.

Vertolyotun pilotunun təsdiq etdiyi sənəddə bildirirdi ki, yerdə çoxlu sayda ölü və yaralı olduğu üçün onları dəqiq saymaq mümkün olmadı. Onların sayı Xocalıda 470-500, yollarda 650-700, Naxçıvanik kəndi ətrafında 85-100 idi.

"İnsanlar əllərini yuxarı qaldırıb bizdən kömək istəyirdilər. Biz üç uşaq meyiti və sağ qalmış iki yaşlı uşaq gördük. Onun anası isə ölmüşdü. Uşaq anasının qolundan tutaraq onu durquzmağa çalışırdı. Biz enməyə çalışdıq, amma ermənilərin bombardmana başlaması bizi qayıtmağa məcbur etdi".

Kommersant, Moskva, 27 Fevral 2002

1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılar məskunlaşan Xocalı şəhəri ermənilər tərəfindən kütləvi hücumla məruz qaldı. Rusların 366-cı motoatıcı alayı hücumda iştirak etdi. Nəticədə 613 nəfər öldürüldü, 487-i nəfər yaralandı, 1275 nəfər əsir götürüldü, 150 nəfər itgin düşdü. Xocalı hadisələri münaqişənin xarakterini kökündən

dəyişdi.

Human Rights Watch Helsinki, Dekabr 1994

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin yeddi ili

Human Rights Watch təşkilatının Helsinki ofisinin hesabatında deyilir: "Etnik ermənilərin rus ordusunun 366-cı alayının dəstəyilə Xocalıda yüzlərlə dinc azərbaycanlıya qarşı törətdiyi soyqırım 1992-ci ildə müharibəni şərtləndirən ən əsas hadisələrdən biri oldu.

1992-ci ilin fevralında Qarabağdakı erməni qüvvələri Rusiyanın 366-cı motatıcı alayının dəstəyi ilə azərbaycanlıların məskunlaşdığı Xocalı şəhərini işğal etdi. İşğal zamanı 200-dən çox mülki vətəndaş öldürüldü.

Öldürülmüş dinc azərbaycanlıların dəqiq sayı məlum deyil. Çünki, Qarabağdakı erməni qüvvələri soyqırımdan sonra ərazini öz nəzarətləri altına alıblar. Amma 200 azərbaycanlının öldürüldüyünün qəbul olunduğu zaman, ehtimal olunur ki, 500-1000 nəfər qətlə yetirilmişdir.

"Memorial" insan hüquqlarına nəzarət mərkəzinin hesabatından

"Xocalı" 1991-ci ilin payızından Xocalı erməni silahlı qüvvələri tərəfindən blokada alınmışdı və daxili qoşunların Dağlıq Qarabağdan çıxarılmasından sonra Xocalı tam blokada vəziyyətinə düşdü. 1992-ci ilin yanvarından başlayaraq Xocalıya verilən elektrik enerjisi kəsildi. Sakinlərin bir hissəsi təcrid olunmuş şəhəri tərk etdi. Xocalı şəhər icra hakimiyyətinin başçısı E.Məmmədovun ısrarlı xahişlərinə baxmayaraq, dinc əhalinin tam evakuasiyası təşkil olunmadı. Fevralın 25-də erməni silahlı qüvvələri Xocalıya hücumla başladılar.

Hücumun iştirakçıları Artsax Milli Azadlıq Ordusunun birləşmələri zirehli texnikadan - zirehli maşınlar və tanklardan istifadə edərək hücumda iştirak etdi.

Hücumun gedişatı.

Fevralın 25-i gecə saat 11-də Xocalı artilleriya atəşinə tutulmağa başladı. Əvvəlcə evlərdə və postlarda qurulmuş bərrikadalar dağıldı. Fevralın 26-sı səhər saat 1-dən 4-ə kimi quru qoşun birləşmələri şəhərə daxil oldular.

Son müqavimət səhər saat 7-də qırıldı.

Hücum zamanı Xocalıda qeyri-müəyyən sayda dinc sakin şəhərin bombardmanı zamanı qətlə yetirildi.

Əhalinin çıxması üçün "azad dəhliz". İşğal zamanı Xocalıdan qaçmış 60 nəfər arasında "Memorial" müşahidəçiləri tərəfindən Bakıda və Ağdamda sorğu keçirmişdir. Onlardan yalnız bir nəfər "azad dəhliz" in mövcudluğu

barədə xəbərdar olduğunu demişdir.

Azərbaycanın Ağdam rayonu ilə qonşuluqda olan ərazidə yerləşən "azad dəhliz" boyunca qaçan qaçqınlara atəş açılmış və nəticədə çoxlu insan öldürülmüşdür.

Şəhərdə qalan sakinlərin taleyi Şəhərin erməni hərbi birləşmələri tərəfindən işğalından sonra təxminən 300 dinc sakin (86 məshəti türkü) şəhərdə qalmışdı.

Hər iki tərəfdən alınmış məlumatlara əsasən, Xocalı şəhərində və Ağdama gedən yolda əsir götürülmüş 700-dən çox sakin 1992-ci il martın 23-nə kimi Azərbaycan tərəfinə qaytarılmışdır. Onların əksəriyyəti qadın və uşaqlardır.

Xocalı sakinlərinin mülkiyyətinin taleyi Xocalıdan qaça bilən sakinlərin öz mülkiyyətlərinin hətta ən vacib hissələrini belə götürməyə imkanları olmamışdı. Erməni silahlı qüvvələri tərəfindən əsir götürülən sakinlər də əmlaklarından heç nə götürə bilməmişdilər.

"Memorial" İnsan Hüquqlarına Nəzarət Mərkəzinin müşahidəçiləri işğal olunmuş şəhərdə böyük talanın şahidi olmuşlar. Xocalı sakinlərinin əmlakları Xankəndi (Stepanakert) və qonşu yaşayış məntəqələrinin sakinləri tərəfindən şəhərdən aparılmışdı. Evlərin əksəriyyətinin qapılarının üzərində onların yeni sakinlərinin adları yazılmışdı.

Faktların qiymətləndirilməsi Xocalı şəhərinin dinc sakinlərinə qarşı kütləvi zorakılıq şəhərin işğalına yönəlmiş hərbi əməliyyatların həyata keçirilməsi zamanı baş vermişdi.

Xocalı sakinlərinin çoxu "azad dəhliz"dən xəbərsiz idilər.

Dinc sakinlərin "azad dəhliz" zonasında və ona qonşu ərazidə kütləvi qırğına heç nə ilə bəraət qazandırmaq olmaz.

Müstəqil Dövlətlər Birliyinin qoşunlarının tərkibində olan 366-cı motoatıcı alay Xocalı hücumunda iştirak etmişdir.

"Memorial" İnsan Hüquqlarına Nəzarət Mərkəzi bildirir ki, Dağlıq Qarabağın erməni silahlı qüvvələrinin Xocalı şəhərinə hücum zamanı dinc sakinlərə qarşı etdikləri hərəkətlər Cenevrə konvensiyalarını, həmçinin 1948-ci il dekabrın 10-da BMT-nin Baş Məclisinin qəbul etdiyi İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin aşağıdakı maddələrini kobud şəkildə pozur:

Maddə 2. Hər bir şəxs dilindən, dinindən, milli mənsubiyyətindən, yaxud digər mövqeyindən asılı olmayaraq bu Bəyannamə ilə təsbit olunmuş bütün hüquqlara malikdir;

Maddə 3. Hər bir şəxs yaşamaq, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüquqlarına malikdir;

Maddə 5. İnsana qarşı kobud, qeyri-insani və ya təhqiredici rəftar qadağandır;

Maddə 9. Əsassız həbs, saxlama, yaxud ekspatriasiya qadağandır;

Maddə 17. Hər bir şəxs mülkiyyət hüququna malikdir və heç bir şəxs mülkiyyət hüququndan əsassız olaraq məhrum oluna bilməz.

Silahlı birləşmələrin hərəkətləri qadın və uşaqların silahlı münaqişələr və hərbi vəziyyət zamanı müdafiəsi haqqında BMT-nin Baş Məclisi tərəfindən qəbul olunmuş Bəyannaməni kobud şəkildə pozmuşdur.

366-cı alay

Qeyd etmək lazımdır ki, Xocalı faciəsində iştirak edən 366-cı alay Xankəndidə yerləşirdi. Bu alay dəfələrlə Azərbaycan kəndlərinin, Şuşa və Xocalı şəhərlərinin atəşə tutulmasında iştirak edib. Alaydan qaçan əsgərlərin ifadələri bu faktları təsdiq edir. 366-cı alayın Xankəndidən tələsik çıxması

Qətliam (Qanla yazılmış tariximiz)

onun Xocalı hadisələrində iştirakını açıq aydın sübut edir. Bununla alay, həm də faciənin izlərini silmək istəyirdi.

366-cı alayın zabitlərinin mənəvi tənəzzülü elə bir həddə çatmışdı ki, onlar qoşunlarının çıxarılmasını həyata keçirə bilmədilər.

Gəncədə yerləşən desant qüvvələri bu əməliyyatın həyata keçirilməsinə cəlb olunmuşdu. Desantlar gəlməmişdən əvvəl isə alayın 103 əsgəri, hansılar ki, əsasən zor işlədilməsində günahlarını etiraf edən ermənilər idi, əmrə tabe olmaqdan imtina etmiş və Qarabağda qalmışdı. Alayın ali komandanlığının razılığı və qoşunların çıxarılmasına məsuliyyət daşıyan digər ali komandirlərin hərəkətsizliyi nəticəsində zirehli texnika da daxil olmaqla alayın silahlarının bir hissəsi növbəti cinayətləri törətmək, Azərbaycana qarşı seperatizmi davam etdirmək üçün ermənilərə verildi. Bu, 366-cı alayın Xocalı faciəsinin həyata keçirilməsində iştirakını sübut edən aydın bir faktır!

Tarix unutmayacaq!

Azərbaycan parlamenti Milli Məclis fevralın 26-nı "Xocalı soyqırımı günü" elan etdi. Hər il fevralın 26-sı axşam saat 5-də Azərbaycan Xocalı qurbanlarının xatirəsini bir dəqiqəlik sükutla yad edir.

Qaçqına çevrilmiş və Azərbaycanın 48 rayonunda müvəqqəti sığınacaq tapmış Xocalı sakinləri Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həllini, Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünə son qoyulmasını, respublikamızın ərazi bütövlüyünün bərpa olunmasını gözləyirlər. Onlar bütün dünyadakı insanları, dövlətləri və beynəlxalq təşkilatları haqq və ədaləti qorumağa, Xocalıda həyata keçirilən terrorizm və etnik təmizləmə aktlarını pisləməyə çağırırlar.

Xocalı faciəsinin təşkilatçıları və icraçıları layiq olduqları cəzanı almalıdırlar. Heç bir cinayət cəzasız qalmamalıdır. XX əsr soyqırımı və etnik təmizləmənin tarixini yazmış çoxlu sayda qanlı səhifələrin şahidi olmuşdur. Xocalı faciəsi bunların ən dəhşətlilərindən biridir. Bu dəhşətli cinayətdə əli olan hər bir kəs hər şeydən əvvəl öz vicdanı qarşısında məsuliyyət daşıyır. Lakin gün gələcək və onlar tarix məhkəməsi qarşısında cavab verəcəklər.

“Yalançı "genosid" haqqında yorulmadan dünyaya car çəkən və bundan siyasi-maliyyə dividendləri qazanmaq, hansısa "kompensasiyalara" nail olmaq üçün istifadə edən davakar erməni millətçilərindən fərqli olaraq, biz azərbaycanlıların soyqırımı haqqında həqiqətləri dünyaya çatdıran zaman bu kimi məqsədlər güdmürük. Hesab edirik ki, müasir dünyada başqa dövlətlərə qarşı ərazi iddiaları, bütöv xalqlara nifrət ideologiyası, dövlətlər və xalqlar arasında mübahisəli məsələlərin hərbi yolu ilə həlli cəhdləri qəbul edilməzdir. Eyni zamanda, bütün dünya əsl soyqırımı haqqında həqiqətləri bilməli, bu gün baş verən hadisələrin kökləri və mahiyyəti açılmalı, yanlış stereotiplər dağıdılmalıdır. Biz müstəqilliyin verdiyi imkanlardan, insanlarımızın vətənpərvərliyindən, ölkəmizin malik olduğu maddi və mənəvi sərvətlərindən faydalanaraq, cəmiyyətimizin və dövlətimizin tərəqqisinə nail olmaq, vətəndaşlarımız üçün firavan və təhlükəsiz həyat təmin etmək əzmi ilə yaşayırıq.

Soyqırım qurbanlarının əziz xatirəsi qarşısında hörmətlə baş əyərək, xalqımıza səadət, cəmiyyətimizin tərəqqisi və milli vəzifələrimizin həlli yolunda uğurlar arzulayıram”.

HEYDƏR ƏLİYEV

AĞDABAN SOYQIRIMI

Tarix boyu Azərbaycan xalqının başına erməni quldurları tərəfindən bir çox müsibətlər, soyqırımlar gətirilmişdir. Belə soyqırım əməllərindən biri də Azərbaycanın əbədi və əzəli torpağı olan Qarabağın dilbər guşəsi Kəlbəcərin kənd və qəsəbələrində erməni quldur dəstələri tərəfindən xalqımıza qarşı törədilmiş cinayət faktlarıdır. Kəlbəcər rayonunun Ağdaban kəndinin sakinləri bu soyqırım cinayətinin qurbanları sırasında yer alırlar.

XX-ci əsrin qanlı terrorlarından biri olan Ağdaban faciəsi tarixdə bəşəriyyətə qarşı törədilmiş ən böyük cinayətlərdən biri, Xocalı, Xatın və Sonqimi soyqırım siyasətinin dəhşətli təkrarıdır.

Bu faciə həm də Azərbaycanın gözəl guşəsi Qarabağın qala qapısı Kəlbəcəri ələ keçirmək üçün erməni seperatçılarının "Böyük Ermənistan" yaratmaq xülyasıyla Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi dəhşətli soyqırım - bütöv bir kəndin tamamilə yandırılması, yüzlərlə dinc sakinin - günahsız qocaların, körpə və qadınların qəddarlıqla güllələnməsi, əsirlərin başının dərisinin soyulması, dırnaqlarının qoparılması, meyitlərin gözünün

çıxarılması, qulaqlarının kəsilməsi ilə yaddaşlara həkk olunmuşdur.

1992-ci il aprelin 7-dən 8-nə keçən gecə erməni quldur dəstələri tərəfindən Ağdaban kənd sakinlərinin başına dəhşətli faciə gətirildi. Ağdaban faciəsinin baş verə biləcəyi qabaqcadan məlum idi. Erməni quldurları Çapar kəndinə cəmləşib Ağdaban kəndinə hücum hazırlayırdılar. Çapar kəndindən çıxan yeganə dar maşın yolu minalamışdı. Hətta Ağdabana edilən hücumdan bir neçə gün əvvəl kəndin naxırçıları meşədə iki nəfər tanıdıqları ermənini tutmuşdular. Onlar xəbər vermişdilər ki, başqa yerlərdən (saqqallılar) gəlib Çapara toplanmışlar və Ağdabana hücum etməyi planlaşdırırlar. Ağdabanlılar bu xəbəri rayona çatdırdılar. Ermənilər cəsarət edib bizə hücum etməzlər cavabını aldılar.

1992-ci il aprel ayının 8-də səhərə yaxın erməni quldurları Ağdaban yalındakı gözətçi məntəqəsinə qalxıb, burada keşik çəkən 3 nəfəri qətlə yetirdilər. Onlar kəndin üst yanındakı bənd-bərələrə dolub səhər saat 6-da silahlarla nəriltili qoparmağa başladılar. Qəfil yuxudan qalxan kənd camaatı çaş-baş qalmışdı.

Erməni qarətçiləri planlı surətdə hərəkət edirdilər. Məsələn, evləri kimlər qarət edəcək, mal-qaranı kimlər aparacaq, əliyalın insanları kimlər əsir götürəcək, müqavimət göstərənləri kimlər qətlə yetirəcək - əvvəlcədən müəyyənləşdirilmişdi. Həmin adamlar da hücum edəcək döyüşçülərin

arasında idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1993-cü il mart ayının 27-də erməni fitnəkarları yenə də Kəlbəcərə hücumu Ağdabandan başladılar. Ermənilər Ağdaban kəndinə hücum edib, onu ikinci dəfə viranəyə döndərdilər.

Ağdaban kəndi mühasirəyə alınmışdı.

Belə bir vəziyyətdə 1992-ci il aprel ayının 8-də Ağdərə rayonunun Çapar kəndi istiqamətindən Dədə Şəmşirin kəndi Çayqovuşan və Ağdaban kəndlərinə erməni quzğunları hücum etdi. Erməni quldurları tərəfindən 39 adam öldürüldü, kənd evlərinin əksəriyyəti yandırıldı və qarət edildi. Erməni separatçıları mədəni irsimizə qarşı vandalizim siyasətinin davamı olaraq Azərbaycan mədəniyyətinə və ədəbiyyatına misilsiz töhvələr vermiş Ağdabanlı şair Aşıq Qurbanın və oğlu klassik aşıq şeirinin ustadlarından olan Aşıq Şəmşirin əlyazmalarını yandıraraq məhv etmişdilər.

Kəlbəcər rayonunun 130 evdən ibarət Ağdaban kəndi tamamilə erməni seperatçıları tərəfindən yandırılmış, kəndin 779 nəfər dinc sakininə qeyri-insani işgəncələr verilmişdir. 67 nəfər qətlə yetirilmiş, 8 nəfər 90-100 yaşlı qoca, 2 nəfər azyaşlı uşaq, 7 nəfər qadın diri-diri odda yandırılmış, 2 nəfər itkin düşmüş, 12 nəfərə ağır bədən xəsarəti yetirilmişdir. Bu bir kəndin sakinlərinə tutulmuş amansız və insanlıq adına sığmayan divan idi. Kənd əhalisinin bir hissəsi zorakılıqdan qaçıb qutarmaq istəyərkən əvvəlcədən düzəldilmiş pusqularda qətlə yetirilmişdir.

Erməni seperatçıları tərəfindən tarixi, memarlıq və mədəniyyət abidələri

dağıdılmış, müqəddəs ziyarətəgah və qəbiristanlıqlar təhqir və məhv edilmişdir.

Ağdaban qırğınının səhəri - aprel ayının 9-da camaat hər yerdən rayon mərkəzinə toplaşdı. Xalqın iradəsiylə "Kəlbəcərin müdafiəsinə fəvqəladə yardım komitəsi" yaradıldı. Komitəyə rəhbərlik təyin edildi. Komitə qısa müddət ərzində böyük tədbirlər həyata keçirdi. Orduya kömək xeyli artırıldı. Əhalidə müdafiə olunacağına ümid yarandı. Rayon əhalisinin ciddi təkidi ilə Kəlbəcərə göndərilən polkovnik Zaur Rzayev briqada komandiri və hərbi komendant təyin edildi. Bu tədbirlər camaatın qırılmaqda olan inamını xeyli möhkəmləndirdi.

Ermənistan Respublikası "Hərbi münaqişələr zamanı mədəni sərvətlərin qorunması haqqında" Haaqa Konvensiyasının və "Mədəni Sərvətlərin qeyri-qanuni dövriyyəsi haqqında" Paris Konvensiyasının müddəalarını kobudcasına pozaraq Azərbaycanın mədəni sərvətlərini talamışdır.

Ermənistanın yeritdiyi işğalçılıq siyasətinin tərkib hissəsi kimi Azərbaycan xalqı və ümumilikdə bəşəriyyət ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi Ağdaban soyqırımı timsalında XX əsrin insanlığa qarşı ən qəddar, ən dəhşətli cinayətlərindən biri ilə üzleşdi. Ağdaban faciəsi öz mahiyyətinə görə tarixdə Xatın, Lidisa, Oradur və Xocalı soyqırımları ilə birgə xatırlanır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1992-ci il aprel ayının 8-də baş verən Ağdaban faciəsindən Respublika əhalisi lazımınca xəbərdar edilmədi. Baş verən qanlı hadisələr dünya ictimaiyyətinə çatdırılmadı. Soyqırım cinayətinin hüquqi məzmunu BMT Baş Məclisinin 9 dekabr 1948-ci il tarixli 260 nömrəli

qətnaməsi ilə qəbul edilmiş “Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiya” ilə müəyyən edilmişdir. Xocalı soyqırımı xarakter etibarı ilə beynəlxalq cinayət kateqoriyasına aiddir. Bu kateqoriyadan olan cinayətlərin əsas tərkibləri İkinci Dünya müharibəsindən sonra yaradılmış beynəlxalq hərbi tribunalların (Nürnberg, Tokio) nizamnaməsində istifadə olunmuş, sonradan həmin cinayət tərkibləri Yuqoslaviya və Ruanda beynəlxalq cinayət tribunallarının nizamnamələrində, habelə Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statusunda təkmilləşdirilməklə bir daha təsdiqini tapmışdır. Qabaqcadan xüsusi düzəldilmiş pusqulardan qaçıb canını qurtarmaq istəyən Xocalı sakinlərinin avtomat, pulemyot və digər silahlardan atəşə tutularaq kütləvi şəkildə qətlə yetirilməsi ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı niyyətini sübuta yetirir.

Beynəlxalq hüquq normalarına görə, soyqırım törətmiş şəxslərin cinayət mühakiməsi və cəzalandırılması labüddür. Beynəlxalq hüquq soyqırımı cinayətinin anlayışını müəyyən etməklə yanaşı, həmin cinayəti törətmiş şəxslərin məsuliyyətini də müəyyənləşdirir. Belə ki, Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cinayətkarların cəzalandırılması haqqında Konvensiyanın 5-ci maddəsinə əsasən, iştirakçı dövlətlər soyqırımı cinayətini törətməkdə təqsirli olan şəxslərin cəzalandırılması üçün təsirli tədbir görməlidirlər. Konvensiyanın 6-cı maddəsinə görə həmin şəxslər dövlətin ərazisində səlahiyyətli məhkəmələrdə mühakimə olunmayıbsa, beynəlxalq məhkəmə tərəfindən mühakimə edilməlidir.

XX əsrin əsas soyqırım faktlarında biri kimi Kəlbəcər rayonunun Ağdaban kəndində Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən törədilmiş soyqırımı

göstərmək olar. Ermənilərin silahlı təcavüzü zamanı Ağdaban kəndinin bütün mülkü əhalisi faktiki olaraq vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Azərbaycanlıların bəşəriyyət tarixində kütləvi insan qırğınları sırasında bu qətl “Ağdaban faciəsi” adını aldı.

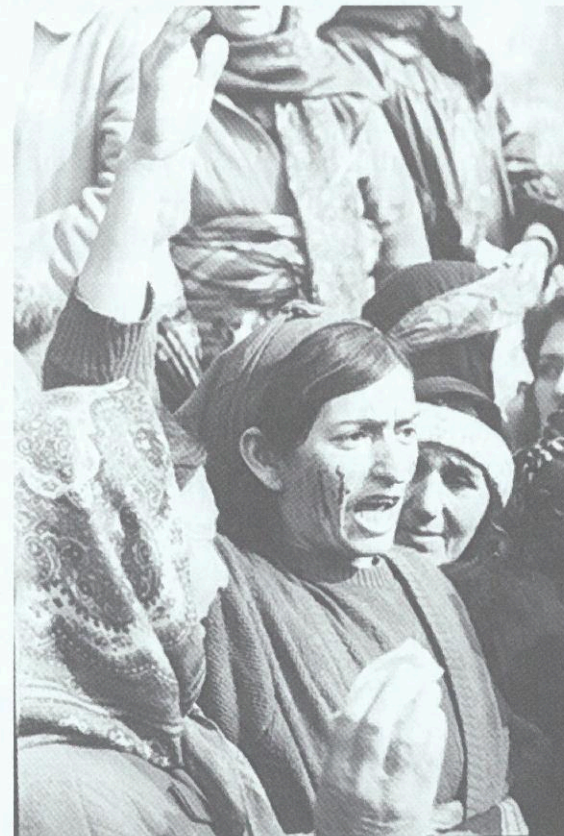
Ağdaban faciəsi – Azərbaycanın qədim kəndlərindən biri olan Ağdaban kəndinin əhalisinin erməni silahlı birləşmələri tərəfindən kütləvi qətl, Qarabağ münaqişəsinin ən qanlı faciəsi kimi tarixə düşdü. 1992-ci ilin aprel ayının 7-dən 8-nə keçən gecə erməni silahlı birləşmələri və o zamankı prezident Robert Köçəryanın rəhbərlik etdiyi silahlı quldur dəstələrinin köməyi ilə Ağdaban kəndini işğal etdilər. Bunun nəticəsində qadınlar, qocalar və uşaqlar da daxil omla 50-dən artıq dinc sakin həlak oldu.

Erməni silahlı birləşmələrinin Ağdabana hücumunda məqsəd Qarabağın qala qapısı Kəlbəcər rayonunu ələ keçirmək idi. 1988-ci ildən etibarən Ağdaban kəndi erməni silahlı birləşmələrinin mühasirəsi altında idi. Xilas olmağa can atan Azərbaycan mülki əhalisinin əvvəlcədən xüsusi olaraq hazırlanmış pusqu yerlərindən avtomatlardan, pulemyotlardan və digər silah növlərindən atəşə tutulması soyqırım niyyətini sübut edir. Bu cinayətin məhz

azərbaycanlı milli qrupuna qarşı yönəlmiş olduğu göz önündədir.

Ağdaban kəndinin işğalı üçün keçirilən hərbi əməliyyat zamanı bu şəhərin dinc əhalisi üzərində kütləvi zorakılıq əməlləri törədilmişdir.

Əhalinin Ağdabandan çıxması və kəndin ələ keçirilməsi üçün “azad dəhliz” təqdim edilməsinin rəsmən elan olunmasını ya DQR-in vəzifəli şəxslərinin kəndin sakinlərindən “təmizlənməsi” üçün qərəzli fəaliyyəti, ya da DQR hakimiyyətinin tabeçiliyi altında olan ərazilərdə yaşayan bu və ya digər millətə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq dinc əhalinin hüquqlarının gözlənilməsini təmin etmək iqtidarında olmadığını etiraf etməsi kimi

qiymətləndirmək olar.

Ağdabanın erməni işğalçıları tərəfindən bir gecənin içində kütləvi qırğınların törədilməsindən sonra orada qalan dinc əhaliyə amansız işgəncələr verildi. Bu işlər təşkil olunmuş şəkildə görülürdü, işğala məruz qalmış dinc sakinlərə qarşı insanlıq əleyhinə olan təqiblər edilirdi.

Ağdaban kəndində və ona yaxın ərazilərdə olan dinc sakinlərin kütləvi öldürülməsinə heç bir səbəblə haqq qazandırıla bilməz.

Ağdabanın dinc sakinlərinin, o cümlədən qadınların girov götürülməsi və saxlanması DQR hakimiyyətinin Ağdabanın dinc sakinlərinin Azərbaycan tərəfinə əvəzsiz olaraq verməyə hazır olduğunu bəyan etməsi ilə açıq-aşkar ziddiyət təşkil edir. “Girovlar”ın saxlanma şəraiti son dərəcə qeyri-qənaətbəxş idi. Ağdabanda öldürülən və girov götürülən dinc sakinlərin üzərində zorakılıq halları olmuşdur.

Bu cinayətin məhz azərbaycanlı milli qrupuna qarşı yönəldiyi göz qabağındadır.

Unutmamalıyıq ki, Ağdaban faciəsi bəşər tarixinin silinməz qara səhifəsi, erməni seperatçılarının dünya ictimaiyyətinin gözü qabağında gerçəkləşdirdiyi etnik təmizləmə siyasətinin davamıdır.

*“Şəhidlərə, menkıbelerine layiq qəbirlər yap-
mak üçün zaman olsaydı, imkan olsaydı, bu ha-
maset (qəhrəmanlıq) önündə insan mövcudiyəti,
sənətkarıyla, heykəltəraşı ilə, rəssamı ilə aciz və
biçarə qalardı. Bunu, ruhumuzda, irfanımızda
hiss edərək, aciz şühedayı ensal-i atıyyenin (gə-
ləcək nəsillərin) vəfasına və vicdanına tevdi edə-
rək, üzlərinə birer ovuc torpaq səpdik”.*

*Süleyman Paşa
Şıpka Qəhrəmanı*

İĞDIR SOYQIRIMI

Yüz illərcə təbəəsi olduqları Osmanlı dövlətinə qarşı etdikləri xəyanətdən dolayı 1915-ci ildə aldıkları cəzani, ermənilər beynəlxalq ictimaiyyətə "soyqırım hadisəsi" şəklində təqdim etməkdə və hər il 24 aprelə onu siyasi intiqaya çevirməkdədirlər. Ermənilərin 1995-ci ildə yalancı soyqırım hadisəsinin 80-cı ilini daha geniş ölçüdə və yüksək səviyyədə, təşkilatlanmış halda keçirmələrinə baxmayaraq, Türkiyə və Azərbaycanda bu məsələyə uzun illər boyu az da olsa önəm göstərilmədi. Türkiyədə ilk dəfə İqdir Valiliyi tərəfindən 1999-cu ilin 24-27 aprelində düzənlənən "Tarihi gerçəklər və ermənilər" Dövlətlərarası simpoziumunda, erməni soyqırım iddialarının əsassız olduğunu faktlarla isbatlayan elmi araşdırmalarla onlara cavab verilməyə çalışıldı.

Simpoziumda iştirak edənlərin imzaladıqları sonuc bildirişində belə yazıldı: "Ayrıca Doğu Anadolu da keçmişdə itirdiyimiz bir milyondan artıq şəhidimizin əziz xatirəsini gələcək nəsəllərə axtaracaq və "24 aprel qətliam günü" olaraq qəbul edənlərə və onlarca dünyanın bir çox yerində açılan sözdə Soyqırım Anıtlarına cavab verəcək bir "Şəhidlər Anıtı"nın İğdirə açılması və Oba köyündə bir şəhidlik düzənlənməsi qərarlaşdırılmışdır. İğdirə inşa ediləcək bu anıt keçmişdəki pis günləri və bizlərə düşmanlıq edən sömürgeci dövlətləri uzunmüddət aqlımızda tutmamızı sağlayacaq, gələcəyimizə dostluq, yaxşı qonşuluq və iş birliyi təməlinə işıq tutacaqdır".

XIX yüzildən etibarən başda Rusiya olmaqla xristian dövlətlərinin Türkiyəyə təcavüzləri artdıqca, Osmanlı dövləti içində yaşayan ermənilər də, yüz illər boyu içlərində saxladıqları türk-müsəlman düşmənliliyini açıqca çıxardılar. Türk ordusu Rusiya ilə savaşa qədər, cəbhə arxasında rusların, ingilislərin, fransızların gizlicə silahlandırdıqları erməni çetələri türk kəndlərini qılıncdan keçirib şəhərlərə basqınlar etdilər. Savaş durumunda olan dövlət içərisində baş qaldırmış erməni xəyanətinin qarşısını almaq üçün Osmanlı dövlətinin verdiyi əmrə əsasən 24 Aprel 1915-ci il tarixində xalqa qarşı görünməmiş vəhşiliklər törədən erməni cəza dəstələri rəislərinin tutulması, erməni dərnəklərinin bağlanması və fəaliyyətlərinin aradan qaldırılması üçün tədbirlər görülməyə başlandı. Eyni günü "qətliam günü" elan edən ermənilər 90 ildən artıq bir zamanda dünya toplumunu aldadaaraq türklərə qarşı geniş və sistemli fəaliyyət göstərirlər.

Əslində o tarixlərdə ermənilər Rusiya, İngiltərə, Fransa kimi imperialist dövlətlərə arxalanıb, Osmanlı dövlətinin zəifləməsindən yararlanaraq Türkiyə, Qafqaz və İran torpaqlarında türk və müsəlmanlara qarşı əsl soyqırım siyasəti yürütmüşdürlər. Erməni silahlı dəstələri qısa zamanda Anadolu da bir milyondan artıq müsəlman-türk xalqını, Azərbaycanda və Qafqazlarda isə on minlərcə məsum silahsız xalqı cürbəcür işgəncələrlə, şəhərlərdə camilərə,

kəndlərdə isə böyük binalara (samanlıq, tündir damı və s.) doldurub diri-diri yandıraraq, insanları dərin quyulara ataraq, qadın və uşaqları güllələyərək toplu halında qətlə yetirmişdilər. İndi türk kəndlərində arxeoloqların üzə çıxardıqları toplu məzarlar erməni vəhşiliyini isbat etməkdədir.

Belə insanlıq xaricindəki gəddarlıqda ermənilərin amacı çoxluqda olan yerli türk-müsəlman xalqını məhv edərək Türkiyə və Azərbaycan torpaqlarında, saxtakar erməni tarixçilərinin uydurduğu "Böyük Ermənistan" dövlətini qurmaq idi və bu planın reallaşması üçün ermənilər bu gün də bütün vasitə və imkanlara əl atırlar. Erməni vəhşiliklərini dəstəkləyən və yönləndirən xristian dövlətlərinin amacı isə, Osmanlı dövlətini parçalayıb yox etmək, müsəlman-türk dünyası içərisində bir təşəron xristian dövləti qurmaqdır.

Tarix boyunca Osmanlı dövlətində basqın və zülm edilmədən rahat yaşayan, dinlərinə və dillərinə toxunulmayan, heç bir etnik zorluğa uğramayan ermənilər, yalnız ölkənin daxili və xarici ticarətində deyil, dövlət qurumlarında da ən üst məqamlarda vəzifələr alırdılar. Hiyləgərliklə dövlətdə "təbəə-yi sadıq" yəni "sadiq təbəə" ünvanı qazanan ermənilər, əllərinə fürsət keçirdiklərində öz dindaşları və müsəlmanlar içərisində olan türk "düşmənləri" ilə iş birliyi quraraq qısa bir zaman içərisində türklərə qarşı düşmənliliklərini silahsız xalqın soyqırımını ilə təzahür etdirdilər. Və bundan sonra da hadisələri ancaq onlara xas böyük saxtakarlıqla dəyişdirərək tam tərsinə göstərməyə başladılar.

Türkiyə torpaqlarına olan iddiaları boşa çıxdıqdan sonra ermənilər terror yolunu tutdular. "Daşnaksütyunun yarandığı 1885-ci ildən ötən 120 il ərzində ermənilər yüzlərcə türk diplomatına qarşı terror törətməklə yanaşı müxtəlif yollarla Türkiyə və Azərbaycan dövlətlərinə və türk xalqına yönələn güclü, həm də davamlı təbliğat kampaniyası aparmaqdadırlar. Baş vurduqları yollardan biri də Ermənistanda və Ermənistan xaricində "Erməni soyqırım abidələri" ucaltmaqdır. Ermənilərin Avropa, Amerika, hətta bəzi müsəlman ölkələrində də tikdirdikləri belə "abidələrin" sayı onlardır. Ermənilərin Türklərə və müsəlmanlara qarşı yürütdüyü vəhşiliklər (Vandan Xocalıya qədər) isə uzun illər ötməsinə baxmayaraq heç bir abidədə ifadəsini tapmamışdır. İlk dəfə olaraq İğdirə bu hadisələrin dəhşətinin böyüklüyünü göstərmək məqsədilə abidə ucaldılmışdır.

İğdir və kəndləri 1915-20-ci illərdə erməni təcavüzünə ən çox məruz qalan bölgələrdən biridir. O dövərdə İğdir əhalisinin böyük qismi (səksən mindən çox) öldürülmüş, sağ qalanlar isə öz yurdlarını tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır.

Soyqırım abidəsi üçün yer İğdir şəhərinin qərb girişində, yəni Azərbaycan, İran və Ermənistandan gələn yolların qovuşuğunda seçildi. Üçbucaq biçimli yerin seçilməsində məqsəd İğdirə qonşu ölkələrdən gələn qonaqları ilk olaraq bu anıtlarla qarşılamaq və düşündürməkdir. Həm də abidə-kurqanın ərazisi elə seçilmişdir ki, möhtəşəm Ağrı dağı onun fonunda yüksəlir. Açıqca

bilinməkdədir ki, türk torpaqlarının bir hissəsinə olduğu kimi bu Qutsaldağa da ermənilərin iddiası var və onu Ararat adı ilə dövlət simvoluna çevirmişlər.

Türklərin yaşadığı geniş coğrafi məkanda - Avrasiya çöllərində hökmdarlar, komandirlərinin yaddaşlarına həkk olunmuş süni təpələr-kurqanlar bu günə qədər yaşamaqdadır. Kurqanların daxili qismində dəfn otağı qurulur. Bu əski gələnek İğdır abidəsində qorunmuşdur. Süni təpənin ortasında yerləşən dairə planlı salon içərisində (radin 7.00 m) ermənilərin qətlə yetirdiyi şəhidlərin simvolik məzarı yerləşir. Ortasında şəhidlərin simvolik məzar daşı olan bu salon, təpə içərisində yerləşən soyqırım muzeyinin də mərkəzi bölümüdür. Dairəvi salonda erməni vəhşilikləri müxtəlif bölgələrlə və nişanla sərgilənir.

Muzeyin giriş qapısı Türk Səlcuk memarlıq gələnekləri əsasında qurulmuş taç qapı şəklindədir. Taç qapının quruluşunun Kadavalı Osmanlı camii mərabrlarına bənzərliyi bu yolla taç qapının qutsal bir məkana açılmasını bildirir. Muzeyə giriş qapısının çevrə şəkillərindəki tünd qırmızı və qara rəngli qranitlə haşiyələnməsi, pəncərələrin az və olduqca dar olması soyqırım hadisəsinin ağırlığını və faciənin böyüklüyünü ifadə edir.

Bu bir gerçəkdir ki, türk ordusu, yalnız indiki Türkiyə sınırlarında yaşayan müsəlmanları deyil, eyni zamanda 1918-ci ildə Quzey Azərbaycan türklərini də ermənilərin yürütdüyü soyqırımdan qurtarmış, Güney Azərbaycanın Xoy, Urmiya və Təbriz şəhərlərində erməni vəhşiliyinin qarşısını almışdır. Bu səbəblə də Türkiyənin Naxçıvan üzərindəki qarant haqları tanınmışdır. Türk ordusunun bu böyük tarixi başarisı mütləq qeydə alınmalıydı və alındı da.

Məsum müsəlmanları soyqırımdan qurtarmış türk ordusunun şərəfinə, onun şəhid və qazilərinin xatirəsinə süni təpə-kurqanın ortasında 36 m hündürlükdə baş-baş beş qılinc ucaldılmışdır. Onlar planda beşguşəli biçim yaradır və üstədən baxıldıqda qılınclar yerdə Türkiyənin Dövlət rəmzinin, bayrağında olan beş guşəli ulduzun formasını yaradır. Təpədə isə bu beş guşəli ulduzun hər ucundan tiyəsi düşməna tərəf olan bir türk qılinci ucalır və onların ucları yuxarıda birləşib bütünləşir.

Əski türk əsgərlərinin, savaştan öncə öz qılınclarını külək, yağış və ildırım altında itiləşdirmə mərasimi varmış.

Ağrı dağı ətəklərində ucaldılan simvolik qılınclar da, beləcə günəş, yağış və külək altında sərtləşir. Ermənilər İrəvan yaxınlıqlarında Çiçəkli təpəsində tikdikləri və kompozisiyası müsəlman məscidlərindən oğurlanmış, sözdə soyqırım abidəsi çevrəsində hər il təşkil etdikləri nümayişə qatıldıqda üzlerini

Ağrı dağına çevirərək saygı duruşunda dururlar. Milli hədəfləri "bir gün Ağrı dağı çevrəsini ələ keçirmək" olan ermənilər bir neçə ildir ki, bu qutsal türk dağının önündə türk qılıncları da görürlər. Türk əsgəri durduqca Ağrı dağı ermənilər üçün bir göz dağı olaraq qalacaqdır.

İğdır soyqırım abidəsinin memarlıq məkən biçimində, tarixin ən əski çağlarından gələn türk xatirə memarlığının üç böyük gələneğini (Kurqan, Səlcuqlu türbəsi və məzar daşları) birləşdirir.

İmperialist xristian dövlətlərinin təmənnasız yardımlarıyla ermənilər xalqı yalnız türk olduqları üçün deyil, eyni zamanda müsəlman olduqları üçün də qətlə yetirmişlər. 1915-1920-ci illər arasındakı hadisələrdə məsum xalq və türk əsgərləri İslam yolunda şəhid olmuşdular. İslam dini inanclarına görə şəhidlik peyğəmbərlikdən sonra ən yüksək məqam sayılır. Xatirə qülləsinin hündür təpə üzərində ucaldılması (43,50 m) İslami inancdan qaynaqlanır və "şəhidin yeri ən yüksək yerdir" İslam düşüncəsinə dayanır.

Əski türk rəmzləri və əsgər baryefləri, qılinc fiqurlarının türk ruhunu daha da gücləndirərək onları çoxanamlı rəmzlərə çevirmişdir. Bu qılınclarda yüz illərlə Vətən yolunda şəhid olanların, həm də ən ağır savaşıardan qazi çıxan qəhrəmanların əziz xatirələri əbədiləşmişdir. Onların qutsal ruhu, bizi onlara layiq və ən kiçik və ən hiyləgər düşməne qarşı da hər zaman ayıq olmağa çağırır.

Unutmayaq ki, "bir ovuc" ermənilərin bu gün yalnız Türkiyədə deyil, Azərbaycan, İranda və Gürcüstanda da torpaq iddiaları vardır. Qarabağ hadisələri başlayan zaman erməni öndərlərindən biri mitinqlərdə bağırırdı: "Qarsa, Ərdahana, Ərzuruma, Vana yol Qarabağdan keçir".

Şamaxı şəhərinin yaxınlığında, Acıdərə adlanan yerdə məzarı qalan türk əsgərinin məzar daşındakı kitabədə yazılır: "Qafqaz İslamı yolunda canını vermiş türk oğlu qəhrəmanınıdır bu məzar".

Bu möhtəşəm abidə xüsusilə toplu şəkildə qətləyətirilmiş, məzarları olmayan şəhidlərimizin uca türbəsidir. Bu qutsal türbəni ziyarət edən hər kəs zaman-zaman unuduğumuz şəhidləri xatırlayacaq, onların narahat ruhlarına fatihə oxuyacaq, soyqırım səviyyəsinə ucalan faciəmizin səbəblərini araşdırmağa çalışacaqdır. Belə faciələrin bir daha təkrar olunmaması üçün düşünüb-dəşinəcəklər.

Cəfər Qiyasi,

Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü,

İğdırda soyqırım qurbanlarının

xatirəsinə ucaldılmış abidənin memarı

Milli və beynəlxalq cinayət qanunvericiliyində soyqırımının təhlili

Soyqırım (yunan dilindən tərcümədə yevoç – soy, nəsil, caedo- öldürürəm mənasını verir) – hər hansı bir milli, etnik, irqi və ya dini qrupun tam və müəyyən hissəsinin məhv edilməsi məqsədilə törədilən hərəkətlərdə ifadə olunan və aşağıdakı yollarla həyata keçirilən beynəlxalq cinayətdir.

Soyqırım cinayəti ilk dəfə 1948-ci ildə (“Genosid cinayəti haqqında xəbərdarlıq və onun cəzalandırılması haqqında Konvensiya”) beynəlxalq hüquqi status almışdır. Soyqırıma yalnız beynəlxalq cinayət kimi baxılır. Belə ki, Azərbaycan soyqırım cinayəti sülh və bəşəriyyət əleyhinə olan cinayətlərə aid edilir və onun törədilməsinə görə xüsusi cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulur. (CM, maddə 103)

Soyqırımın əsas ictimai təhlükəliliyi ondan ibarətdir ki, bu cinayətin törədilməsi nəticəsində ayrıca mədəniyyəti, adətləri, ənənələri və s. yaşam tərzini milli, etnik, irqi və ya dini insanlar qrupu tamamilə və ya qismən öz mövcudluğunu itirə bilər. Bu isə insanlar birliyinin müxtəlifliyinin itirilməsinə və beynəlxalq nizamlaşma qanunauyğunluğunun sarsılmasına gətirib çıxara bilər. BMT-nin Baş Məclisinin 10 dekabr 1948-ci ildə qəbul etdiyi “Ümumdünya insan hüquqları” Bəyannaməsində qeyd olunur ki, hər bir insanın yaşamaq, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ vardır. Hər bir insan onun harada olmasından asılı olmayaraq hüquq subyekti hesab olunur, bütün insanlar qanun qarşısında bərabərdir və qanunlarla eyni dərəcədə müdafiə olunurlar.

Soyqırım- beynəlxalq hüququn qəbul edilmiş ümumi prinsipi və normalarının, habelə insan hüquq və azadlıqlarının kobud sürətdə pozulmasıdır.

Subyektiv cəhətdən soyqırım birbaşa qəsdlə xarakterizə olunur. Çünki təqsirləndirilənin məqsədi qanunda göstərilmiş üsullarla müəyyən milli, etnik, irqi və dini qrupun tam və ya qismən məhv edilməsi olur.

“Soyqırım” anlayışının hüquqi mənası BMT Baş Assambleyasının 9 dekabr 1948- ci il tarixli 260 A (III) sayılı qətnamə ilə qəbul etdiyi “Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və ona görə cəzalar haqqında” Konvensiya ilə müəyyən edilmişdir və hər hansı milli, etnik, irqi və ya dini qrupların tam və ya qismən məhv edilməsi niyyəti ilə aşağıdakı hərəkətləri bildirir:

-belə bir qrupun üzvlərinin qətlə yetirilməsi.

-belə bir qrupun üzvlərinə ciddi bədən xəsarətləri yetirilməsi və əqli pozğunluq halına çatdırılması.

-hər hansı belə bir qrup üçün qəsdən onun tam və ya qismən məhvinə hesablanmış həyat şəraitinin yaradılması.

-belə bir qrup arasında uşaq doğumunun qarşısının alınmasına hesablanmış tədbirlər.

-uşaqların zorakılıqla bir insan qrupunun digərinə verilməsi.

Soyqırım cinayəti üçün xüsusi niyyətin olması zəruri element sayılır.

Bu obyektiv cizgi soyqırım cinayətini digər analogi beynəlxalq cinayətlərdən fərqləndirir. Soyqırım cinayətini təşkil edən əməllərdən hər biri şüurlu və əvvəlcədən düşünülmüş olur. Bu əməllər heç bir halda təsadüf və ya ehtiyatsızlıq nəticəsində törədilə bilməz. Eyni zamanda, belə bir hərəkətin törədilmə niyyətinin vaxtı və onların mümkün nəticələrinin ümumi dərki onların soyqırım kimi tövsif olunması üçün kifayət deyil. Burada hərəkətin mənfi nəticələri ilə bağlı cinayətkar qərəzin və ya konkret niyyətin xüsusi istiqamətini üzə çıxarmaq tələb olunur.

Soyqırım cinayətinin təhlili zamanı onun 3 əsas hissəsi üzə çıxarılır:

-məlum, milli, etnik, irqi və ya dini qrupun varlığı.

-belə bir qrupun tamamilə və ya qismən məhv edilməsi niyyətinin olması (mens rea).

-məlum qrupa münasibətdə soyqırım kimi təfsir olunan hərəkətlərdən hansısa birinin törədilməsi (actus reus).

Deməli, soyqırım aktı mütləq milli, etnik, irqi və ya dini qrupa qarşı yönəlmiş olmalıdır. Digər qrupa qarşı, məsələn siyasi və sosial qrupa qarşı yönəlmiş belə hərəkətlər soyqırım kimi tövsif oluna bilməz.

Soyqırım anlayışı qadağan olunmuş hərəkətin ümumi nəticələri üzrə konkret niyyətin olmasını tələb edir. Soyqırım cinayətinin tövsif olunmuş əlaməti olaraq niyyət özündə bir neçə fərqli tərkib hissələrini birləşdirir:

-niyyət bu və ya digər konkret qrupa mənsub şəxslərin təsadüfi olaraq bir nəfərinin və ya bir neçə nəfərin məhv edilməsindən ibarət olmamalı, bütövlükdə qrupun məhv edilməsindən ibarət olmalıdır. Soyqırım qurbanlarının müəyyən edilməsinin həlledici əlaməti onların fərdiliyi deyil, məhz onların qrupa mənsubluğudur.

-niyyət qrupunun məhv edilməsindən ibarət olmalıdır. Soyqırım bütöv bir insan qrupunun mövcudluq hüququnu tanımaqdan imtina etməkdir. Ayrıca bir insanın qətlə yetirilməsi (soyqırım) ayrıca bir fərdin yaşamağa hüququnu tanımaqdan imtina kimi xarakterizə olunur. Müvafiq olaraq, actus reus (qadağan edilmiş hərəkət) bir adamla məhdudlaşa bilər lakin mens rea (niyyət) qrupun mövcudluğuna qarşı yönəlmiş olmalıdır.

-niyyət qrupun məhz tamamilə və ya qismən məhvindən ibarət olmalıdır.

-niyyət məhz milli, etnik, irqi və ya dini qruplardan birinin məhv edilməsindən ibarət olmalıdır.

Soyqırım cinayətinə görə, məsuliyyətin tövsif olunması üçün bütöv qrupun məhv edilməsi kimi son nəticəyə nail olunma tələb edilmir.

Bunun üçün etnik qrupun tamamilə və ya qismən məhv edilməsi niyyəti ilə cinayətin obyektiv tərəfini təşkil edən hərəkətlərdən birini törətmək yetərlidir.

Soyqırımın obyektiv tərəfi olan “məhv etmək” anlayışı fiziki və ya bioloji təsir yolu ilə həyatdan məhrum etmək mənasına gəlir.

BMT-nin beynəlxalq məhkəməsi “Barselona Traction” işi üzrə qərarında soyqırım aktının qadağan edilməsi üzrə öhdəliyi erqa omnes öhdəlikləri adlandırmışdır.

Beynəlxalq məhkəmə “Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və ona görə cəzalar” Konvensiyasının əsasında duran prinsipləri bütün dövlətlər üçün məcburi xarakterli normalar kimi tanımışdır.

Ümumi insan hüquqları bəyannaməsinin (BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən 10.12.1948 tarixində qəbul olunub) aşağıdakı maddələrinə son dərəcə ziddir:

Maddə 2 - “hər bir insanın, dilindən, dinindən ... milli ... mənşəyindən və ya digər vəziyyətindən asılı olmayaraq...bu Bəyannamənin elan etdiyi bütün hüquq və azadlıqlara malik olmaq” hüququnu bəyan edir.

Maddə 3 - hər bir insanın yaşamaq, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququnu tanıyır.

Maddə 5 - qəddar, qeyri-insani və insan ləyaqətini alçaldan münasibəti qadağan edir.

Maddə 9 - əsassız həbs, sürgün və saxlanmanı qadağan edir.

Maddə 17 - hər bir insanın əmlak sahibi olmaq hüququnu bəyan edir və insanı əsassız olaraq əmlakından məhrum etməyi qadağan edir.

Silahlı hissələrin əməlləri “qadın və uşaqların fəvqəladə hallarda və silahlı münaqişələr dövründə müdafiəsi haqqında bəyannamə”yə (BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən 14.12.1974 tarixində qəbul olunub) kobud şəkildə ziddir. Burada bəyan edilir:

“Mülki əhaliyə mənsub olan və fəvqəladə hallarda, sülh, öz müqəddəratını həll etmək, milli azadlıq və müstəqillik uğrunda aparılan silahlı münaqişələr şəraitinə düşən və ya işğal olunmuş ərazilərdə yaşayan qadın və uşaqlar sığınacaqdan, qidadan, tibbi yardım və ya ümumi insan hüquqları bəyannaməsinin, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında beynəlxalq bəyannamənin, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında beynəlxalq faktın, Uşaq hüquqları bəyannaməsi və ya beynəlxalq hüququn digər aktlarının müddəalarına müvafiq olan digər alınmaz hüquqlardan məhrum edilməməlidirlər”.

İkinci dünya müharibəsi ona gətirib çıxardı ki, leksiona yeni bir söz – “soyqırımı” sözü daxil oldu. Çox illər sonra Ruanda üzrə Beynəlxalq tribunal soyqırımı “cinayətlərin cinayəti” adlandırdı. 1945-ci ildə bu termin hüquqi praktikada – nasist hərbi cinayətkarları üzərində gedən Nüumberq prosesində

istifadə olundu. 1948-ci il 9 dekabrda BMT-nin Baş Assambleyası “Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və onun törədilməsinə görə verilən cəzalar haqqında konvensiya”-ni qəbul etdi. Konvensiya bəyan edirdi ki, soyqırımı hərbi və ya sülh zamanı həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq, beynəlxalq hüququn normalarını pozan cinayətdir. Konvensiya müəyyən edib ki, yalnız soyqırımı və onda iştirak edənlər deyil, soyqırımı törətmək məqsədilə əlbirlik, qəsd, habelə soyqırımın törədilməsinə açıq təhrik də cəzalandırılır.

Soyqırımı həmişə təşkil olunandır. O, çox vaxt dövlət nümayəndələri, daha az hallarda qeyri-rəsmi yollarla, məsələn, hərbişdirilmiş və dini təşkilatlar tərəfindən qurulur. Soyqırımını həyata keçirən hissələr, bandalar və insan kütlələri bir qayda olaraq, əvvəlcədən silahlanmış və ya təlim keçmiş olurlar. Bu mərhələdə qətl planları hazırlanır, məsələn, “qara siyahılar” tutulur. Soyqırımı təşkil edən tərəf soyqırımı faktını həmişə inkar edir. O, soyqırımı qurbanlarının şəhadətini yalan elan edir, qurbanların qardaşlıq məzarlarını məhv etməyə çalışır və soyqırımı qurbanlarının özünü dəhşətli cinayətlərdə ittiham edərək, əks-təbliğata başlayır. Soyqırımı təşkilatçıları bu cinayətlərin təhqiqatına fəal surətdə mane olur.

Soyqırımı cinayəti üçün xüsusi məqsədin mövcudluğu zəruri element hesab olunur. Bu, obyektiv xüsusiyyət soyqırımı digər analoji, beynəlxalq cinayətlərdən fərqləndirir. Soyqırımı yaradan hərəkətlərin hər biri şüurlu surətdə, qəsdən edilir. Belə əməllər törətmək niyyəti və onların mümkün nəticələrinin dərk edilməsi onların soyqırımı kimi qiymətləndirilməsi üçün yetərli deyil. Burada cinayətkar niyyətin xüsusi məqsədini və ya hərəkətin neqativ nəticələri ilə əlaqədar olan konkret niyyəti aşkara çıxarmaq tələb olunur. Azərbaycanın xilas olmağa çalışan mülki əhalisinə əvvəlcədən hazırlanmış pusqularda avtomatlardan, pulemyotlardan və digər silah növlərindən atəş açılması soyqırımı niyyətini təsdiqləyir. Soyqırımı cinayəti üçün məsuliyyətin təsdiq edilməsi bütöv bir qrupun məhv edilməsi kimi son nəticəyə nail olmanı tələb etmir. Bunun üçün etnik qrupu tam və ya qismən məhv etmək niyyəti daşıyan cinayəti təşkil edən hərəkətlərdən birinin həyata keçirilməsi kifayətdir. Soyqırımın tərəflərindən biri olan məhv etmək anlayışı fiziki və bioloji təsir yolu ilə həyatdan məhrum edilmək deməkdir.

Ədəbiyyat

- Rövşən Novruzovlu.** Beynəlxalq terrorizm silsiləsindən Erməni terrorizmi GENOSİD.....ECOCİD (I kitab) Bakı – 2006
- Azərbaycan Cümhuriyyəti: 1918-1920.** Azərbaycan Respublikası EA A.A. Bakıxanov ad. Tarix institutu. F. Maqşudov, İ. Əliyev, N. Ağamaliyeva. Bakı – 1998
- Heydər Əliyev: “Biz Azərbaycan ərazisində ikinci bir erməni dövlətinin yaranmasına yol verə bilmərik” /”Heydər Əliyev irsi”** Beynəlxalq Elektron Kitabxana. Bakı – 2006
- 1918-ci il qırğınları: tarixi araşdırmalar.** V. Arzumanlı, V. Həbibovlu, K. Muxtarov. Bakı – 1995
- Əliyev Mirzə Bağır.** Qanlı günlərimiz: 1918-1920, Naxçıvan /M.B.Əliyev; tərt. T. Quliyev; elmi red. H.Əlibəyli.- Bakı - 1993
- Məmmədova Həvva.** Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Yuxarı Qarabağda siyasi vəziyyət: erməni terrorizminin güclənməsi: 1918-1920 / **Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi.** Bakı – 2006
- Azərbaycan tarixi: 1900-1920-ci illər** (V cild) Bakı - 2008
- Abışov Vaqif.** Azərbaycanlıların soyqırımı (1917-1918-ci illər) Bakı - 2007
- Arzumanlı Vaqif.** Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı - 1998
- Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi.** Erməni cinayətləri (sənədlər əsasında) I cild. Bakı – 2004
- Soyqırım cinayəti** (Beynəlxalq aktlar, normativ sənədlər, müraciət və şərhlər toplusu) Bakı – 2010
- Pəşayev Ataxan.** Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı – 2001
- Aygün Həsənoğlu, Eldar Səmədov, Emin Ağayev.** Erməni terroru Bakı - 2005
- Nəsiman Yaqublu.** Xocalı qırğını. Bakı – 1992
- Qeybullayev Q.** Qarabağ (Etnik və siyasi tarixinə dair-mətn) Bakı – 1990
- Yaqub Mahmudov, Kərim Şükürov.** QARABAĞ - real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı-2005
- Esmira Orucova.** Bizi əsirlikdən qurtarın Bakı-2006
- Pompeyev Yuri Aleksandroviç.** Qarabağ qan içində / Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1996
- Saxib Джамал** «Карабахская хроника» реконструкция этнической истории Карабаха по архивным материалам (1805-1905 гг.)
- Дашдамиров Фикрет Габиб оглы.** Армянский терроризм и сепара-

тизм: “Покровители и двойной стандарт”. Ф.Г.Дашдамиров.- Баку – 2005

Исторические факты о деяниях армян на Азербайджанской земле: сборник / Баку - 2003

Национальная Академия Наук Азербайджана Институт Истории им. А.А.Бакиханова. ГАРАБАГ: КУРЕКЧАЙ – 200. Баку – 2005

Arif Yunusov. KARABAKH: PAST AND PRESENT. BAKU – 2005

Ходжалы : хроника геноцида /сост. Э.Ахундова; ред.: С.Рустамханлы, Ч.Алиоглы.- Баку -1993

Феликс Церцвадзе. ЗАБЫТЫЙ ГЕНОЦИД. Нью-Йорк 2005

ООК (Организация Освобождения Карабаха). Материалы научно-практических конференций по теме "Карабах вчера, сегодня и завтра". Вторая часть. Баку - 2009

Erich Feigl. ARMENİ MITOMANYASI. 2007

Armenian nasizm – two interpretations / trans. G. Bairamov; comp. N. Ibrahimov; ill. N. Babayev.- Baku - 1994

Historical facts of armenia’s actions in Azerbaijan land: collection /ed.- comp. T. Musayeva, A. Mammadov.- Baku – 2003

Muslum, Sariyya. Khojaly is not dead /S. Muslum; trans. A. Aghabeyli; ed. M. Nazimoghlu.- Baku – 2007

Muslum, Sariyya. I’ll die without hope /S. Muslum; trans. A. Agabayli; ed. S. Babayev.- Baku: Azerbaijan University Press, 2001

İnternet ədəbiyyatı:

<http://www.karabakh.co.uk/>

<http://www.azerigenocide.org/>

<http://www.karabakh.org/>

<http://www.azer.com/>

<http://www.diaspora-az.com/>

<http://www.genocide.az/>

<http://www.khojaly.preslib.az/>

<http://www.xocali.biz/>

<http://www.agdaban.org/>

Qətliam (Qanla yazılmış tariximiz)

Texniki redaktor: Gülbəniz Hüseynova
Kompyuter xidməti: Fidan Nəsirova

Çapa imzalanmışdır: 12.03.2012

Formatı 70x100 1/16
Ofset çap üsulu. Həcmi: 7 ç/v

Sifariş 006. Tirajı 10000.

1986-cı ildən

